Joan Bauçà i Barceló
i
Xavier Soler Àvila

UNA APROXIMACIÓ A L'EXLIBRISME BALEAR: DEL SEGLE XIV AL XXI

UNA APROXIMACIÓ A L'EXLIBRISME BALEAR:

DEL SEGLE XIV AL XXI

Joan Bauçà i Barceló
i
Xavier Soler Àvila

ASSOCIACIÓ CATALANA D'EXLIBRISTES
I CONTRATALLA-ART

Carrer Santa Anna, 16
43003 TARRAGONA
contratalla@tinet.cat
www.contratalla.art

Carrer València, 362
08009 BARCELONA

Impressió
ULZAMA
Dipòsit legal B-39600-1989

Composició i maquetació:
Núria Sancho Subirats

Imatge de la portada: Ex-libris de Jaume Serra Gibert per a Marià Aguiló.

RESUM

Amb aquest treball els autors ens ofereixen un estat de la qüestió sobre l'exlibrisme a les Illes Balears tant des dels seus orígens com des dels diferents aspectes que el caracteritzen com a marca de propietat bibliogràfica. Així, a partir d'unes determinades col·leccions, tant balears com catalanes, han pogut traçar un mapa que pretén ser una eina d'aproximació a l'exlibrisme a les Illes. Com a expressió artística en el continu de les arts gràfiques i elevat, a partir del segle XX amb Riquer i altres artistes, a màxima expressió artística i com a tipologia col·leccionable, exposen també aspectes relatius a les impremtes antigues com Guasp, les exposicions d'ex-libris a les Balears, les tècniques de gravat, els temes, els experts autors la historiografia i crítica al seu entorn, les col·leccions i biblioteques particulars i públiques, les entitats exlibristes (AEB, ACE), els temes i gèneres representats, l'aparició d'artistes autòctons de primera categoria com Puntís i «Xam», els exlibristes forans i estrangers que treballaren per a propietaris blaears i que conformen el riquíssim panorama de l'exlibrisme illenc. Aquest treball es complementa amb una bibliografia al respecte i amb un corpus visual dels ex-libris als quals es refereix el text.

RESUMEN

Con este trabajo, los autores nos ofrecen un estado de la cuestión sobre el exlibrismo en las Islas Baleares desde sus orígenes y desde los diferentes aspectos que lo caracterizan como marca de propiedad bibliográfica. Así, a partir de unas determinadas colecciones, tanto baleares, catalanas como españolas, han trazado un mapa que pretende ser una herramienta de aproximación al exlibrismo en las Islas. Como expresión artística en el continuo de las artes gráficas y elevado, a partir del siglo XX por Riquer y otros a máxima expresión artística y como tipología coleccionable, exponen también aspectos relativos a imprentas antiguas como Guasp, las exposiciones de exlibris en las Baleares, las técnicas de grabado, los especialistas autores de la historiografía y crítica en su entorno, las colecciones y bibliotecas particulares y públicas, las entidades exlibristas (AEB, ACE), los temas y géneros representados, la aparición de artistas autóctonos de primera categoría como Puntís y «Xam» ya dentro del ex-libris moderno, los exlibristas foráneos y extranjeros que realizaron obra para propietarios baleares y que configuran el riquísimo panorama del exlibrismo isleño. Este trabajo se complementa con una bibliografía al respecto y con un corpus visual de los ex-libris a los que se refiere el texto.

ABSTRACT

With this work, the authors offer us a state of the matter about bookplates in the Balearic Islands, from its origins and from the different aspects that characterize it as a brand of bibliographic property. Thus, based on certain collections, both Balearic, Catalan and Spanish, they have been able to draw a map that aims to be a tool of approaching to the bookplates phenomena in the Balearic Islands. As an artistic expression in the continuum of graphic arts and elevated, from the 20th century with Riquer and others, to a maximum artistic expression and as a collectible typology, they also expose aspects related to ancient printing presses such as Guasp, bookplates exhibitions in the Balearic Islands, the techniques of engraving, the authors of the historiography and criticism in its environment, the private and public collections and libraries, the bookplates entities (AEB, ACE), the subjects and iconographies, the appearance of first-class native artists such as Puntís and "Xam", the peninsular and foreign artists who made works for balearic owners that enhanced the rich panorama of the island's bookplates. This work is complemented with a bibliography on the matter and with a visual corpus of the former bookplates to which the text refers.

UNA APROXIMACIÓ A L'EXLIBRISME BALEAR: DEL SEGLE XIV AL XXI

per **Joan Bauçà i Barceló** i **Xavier Soler Àvila**

INTRODUCCIÓ

Diuen que una illa ho és si l'albires des del mar. Ço és, la seva insularitat depèn des d'on la veiem. També ho és, doncs, qualsevol territori amb certa particularitat geogràfica: una serralada, una vall, un delta, vistos des del mar. Per al que ens interessa, doncs, l'arribada d'influències i l'establiment i corrents estètics o artístics a les illes a l'entorn de l'exlibrisme s'ha produït al ritme continental i, en alguns casos, de manera notòria, inclús per endavant d'aquest; i això va així des de que la navegació esdevingué el mitjà de transport de llarga distància més important entre totes les illes, inclús les continentals o peninsulars. Pensem, doncs, en casos notables en l'arquitectura gòtica, com el de Guillem Sagrera, a qui devem edificis històrics com la Llotja de Palma, entre moltes d'altres de la geografia mediterrània, o de cartògrafs com Abraham Cresques, que elevà la seva disciplina gairebé a un art, o d'artistes actuals com poden ser Toni Catany, Josep Vives i Campomar o Miquel Barceló. Es a dir, molts artistes i literats han desenvolupat un caràcter també propi, autòcton, que fa de les Balears un territori on les influències continentals s'han produït amb naturalitat dins un continu cultural que va més enllà del mar —no pas frontera— que les rodeja i s'imbrica en el que hom coneix com a Països Catalans.

La tradició artística, doncs, mai no ha estat aliena al seu receptor, en aquest cas les illes, ja fora de la mà d'autòctons illencs com de nouvinguts a les seves contrades, per bé o per mal: per a ser conquerides, influïdes, condicionades o per a ser motor cultural o inspiració, passant per ser destinació puntual o residencia d'artistes com el mateix Riquer, Mir, Bergnes i Soler, Anglada Camarasa, o de forans com Joan Miró o Miquel Vilà, que assentaren i assenten bona part de la seva vida i obra a les illes.

Pel que fa a l'exlibrisme, com veurem, es donà amb una intensitat i implantació similar (o potser major) que a la resta del territori espanyol, on tant la pràctica com el col·leccionisme dels ex-libris no gaudiren de la tradició i l'impuls en el seu 'renaixement' i transformació d'usos que des de Catalunya donaren personatges que ja coneixem, tot dins un context excepcional com el modernisme català. L'establiment a les illes d'Alexandre de Riquer als seus darrers anys de vida fou determinant, una llavor inestimable per al seu desenvolupament illenc a tots els nivells.

ALGUNES REMARQUES SOBRE LA DEFINICIÓ I ABAST DE L'EX-LIBRIS

En tot cas, tots sabem —o hauríem de saber— que l'ex-libris és una marca manuscrita, un segell o una etiqueta impresa que s'ubica, gairebé sempre, al revers de la tapa d'un llibre per assenyalar 'a qui en pertany' el volum. L'estampa o vinyeta sol anar acompanyada de la llegenda llatina «ex libris» (llibre o llibres de) o d'una altra semblant (*ex-musicis*, per exemple), i del nom sencer o les inicials del propietari. Es freqüent també trobar a alguns ex-libris unes divises expressades en forma de lema que fan referència a les imatges que els acompanyen, sobretot als heràldics. L'ex-libris és un element de propietat del llibre i, a la vegada, un símbol d'identitat del posseïdor que es manifesta indicant les seves aficions, interessos, vocacions vitals relacionades amb algun aspecte de la seva professió o del seu tarannà; tot això, en un moment donat en que la genealogia estricta deixa de tenir cert interès. La bibliografia al respecte és àmplia i a l'abast de l'interessat i va tant de la seva història i tipologies, com dels seus autors i propietaris, dels artistes que esdevingueren conspicus exlibristes, les tècniques de gravat associades a la seva producció o reproducció, etc. Des de les publicacions de l'Associació Catalana d'Exlibristes (ACE), primer a l'etapa presidida per Francesc Orenes i actualment a la de Marià Casas, la revista *EX-LIBRIS* (òrgan difusor o portaveu de l'entitat) esdevé el bressol —i darrer reducte— de l'exlibrisme als Països Catalans, però no només, car el seu caràcter internacional també la fa única.

Tenint en compte l'ordenació general dels ex-libris que va fer Yebra i seguint les pautes establertes per l'intuïtiu filòsof alemany Walter Benjamin a *L'obra d'art a l'època de la seva reproductibilitat tècnica* sobre el concepte d''autenticitat' o 'aura' aplicada als ex-libris, a l'actualitat els podem classificar, partint sempre de la seva funcionalitat primitiva, de la següent manera: els ex-libris usats per a marcar llibres, és a dir, com a etiquetes i estampes de caràcter efímer, donat el seu ús, i no col·leccionables sense dissociar-los del llibre que acompanyen; aquesta definició bàsica inclou els ex-libris manuscrits (els primers, però no els darrers), els segells i les estampes en cobertes o super-libris, marques que s'emancipen en forma d'estampa solta amb temes heràldics i que assenten les bases de l'ex-libris tal i com el coneixem avui dia. Per altra banda, tenim els ex-libris no usats per a marcar llibres, ço és, destinats al col·leccionisme, la compra-venda, l'intercanvi, les exposicions, la cortesia, etc. Un ús que el diferencia d'altres formats gràfics en tant que altament susceptible de difusió.

Sabem que els ex-libris han passat per diverses fases al llarg de la història: inicialment eren inscripcions manuscrites, la forma més utilitzada a l'època medieval; més tard, consistien en l'escut heràldic que representava les armes o blasons de les biblioteques dels aristòcrates, així com també la insígnia de les confraries religioses o eclesiàstiques. També els podem re-

muntar, segons els especialistes, a l'època mossàrab, amb el descobriment d'ex-libris d'entre els segles IX i XI. El seu màxim esplendor, però, es troba a finals del segle XIX i principis dels XX, sota l'auge de la nova burgesia catalana, quan es converteixen també en un objecte de col·leccionista, la qual cosa, a més d'impulsar-ne la seva creació, en certa manera, els independitza de la funció primordial per a la qual foren creats.

De la mateixa manera que el Modernisme 'lluita' contra el classicisme i l'historicisme que el precedeixen, després d'ell es torna a un cert classicisme. Josep Triadó n'és l'exemple més clar, o l'ex-libris del noucentisme en general, que tendeix a un nou 'heraldisme' basat en imatges decorades amb elements figuratius i arquitectònics classicitzants, emmarcaments filo-clàssics, figures de cànon acadèmic, heràldiques corporatives, temàtiques greco-romanes, etc., és a dir, com succeí a les arts plàstiques en general per aquelles primeres dècades del segle XX, amb el permís de les emergents primeres avantguardes, que també ens lliurarien algun que altre exemplar, i les segones de mitjans de segle, bàsicament un erm entre els artistes abstractes, car la seva naturalesa és indefectiblement simbòlica o figurativa.

MARQUES MANUSCRITES BALEARS: LES BECEROLES DE L'EXLIBRISME

Els ex-libris manuscrits, que encara són d'ús popular per a marcar la identitat del posseïdor de tal o qual volum, foren la primera forma gràfica de la tipologia, la prèvia a l'estampada directament o en un paper diferent. Segons ens explica Bover i Pujol, a Mallorca hi figuren marques de propietat als llibres des del segle XIV, la qual cosa no les diferència gens de l'aparició de l'ex-libris respecte a altres contrades. És més, potser s'hi presenten de manera força precoç respecte a altres llocs sense una tradició llibrària manifesta ni biblioteques importants. Les marques manuscrites que es reprodueixen a l'apartat gràfic d'aquest treball pertanyen a la col·lecció de Manuel Ripoll.

MARQUES TIPOGRÀFIQUES I SEGELLS ESTAMPATS: UN NOU TIPUS D'EX-LIBRIS

Aquesta tipologia, si bé diferenciada de la manuscrita i de l'estampada independentment en un altre suport paper, i cronològicament nascuda en mig d'ambdues —transvasant-se, probablement, de l'ús a la documentació administrativa oficial dels tres estaments— també té un ús transversal al llarg del segles. De fet, se segueix usant al segle XX i XXI per a marcar llibres, sobretot a les biblioteques publiques o privades, arxius, etc., en general a institucions culturals i a algunes biblioteques particulars. En aquest cas, també la col·lecció de Manuel Ripoll conté exemplars d'aquesta tipologia. Hi ha segells —i també d'estampats— neutres, és a dir, amb espai en blanc per a ser manuscrit el nom del propietari. Era comú, en aquest cas, que imprem-

tes com la Guasp els tinguessin en el seu catàleg, de la mateixa manera que potser imprimien a gust del client el seu nom, sent comú posar-lo en llatí. Tanmateix, la dispersió de matrius xilogràfiques de Guasp propicià que altres n'estampessin a posterior d'ex-libris que poden ser recognoscibles d'entre les dels catàlegs de la impremta mallorquina, de la mateixa manera que això passava a Catalunya amb matrius dels Abadal o de Jolis-Pla.

MARQUES HERÀLDIQUES BALEARS: REIALESA, ARISTOCRÀCIA, ESGLÉSIA I EXÈRCIT

Els primers ex-libris o marques de propietat estampades tenen la particularitat de contenir, en general, referències impreses tipogràficament i amb algunes orles, abans no s'imposessin les imatges heràldiques o religioses, associades als seus propietaris, els únics estaments socials que podien permetre's tenir una biblioteca, ja fossin aquestes institucions reials, aristocràtiques o eclesiàstiques. Pel que fa a Mallorca, ens interessa sobretot esmentar dos recents treballs inèdits sobre aquest tema i que enriqueixen abastament el coneixement que de l'exlibrisme balear teníem fins ara. Es tracta dels treballs acadèmics de Francesc J. Alzamora Bauzà i de Inés Pedrosa Gorgot, els quals desitgem que siguin publicats el més aviat possible.

La tradició d'ex-libris heràldic al llarg del XIX —i que s'ha d'entendre també en part com a moda per imitar els costums de l'aristocràcia per part de la burgesia emergent— té potser una major implantació cronològica a les illes, si més no una pervivència més llarga que a Catalunya, on immediatament els treballs pioners d'un Riquer foren bandejats, no pas només com a marca d'ús, sinó també com a element de col·lecció, passant a un segon terme d'interès.

L'ADVENIMENT D'UNA NOVA MANERA D'ENTENDRE L'EX-LIBRIS ARREU: EL COL·LECCIONISME AL PERÍODE MODERNISTA (FINALS DEL XIX – PRINCIPIS DEL XX)

Gran nombre d'il·lustradors desenvoluparan la fèrtil llavor de Riquer, gràcies també a l'empenta donada pels erudits o historiadors i els primers col·leccionistes que comencen a estudiar i classificar l'exlibrisme (Dr. Thebussem, *Revista Ibèrica de ex libris*, *Pro ex-libris*, Ramon Miquel i Planas, etc.), assentant les bases del coneixement d'ell que ara tenim, més proper a l'art que no pas a l'imprès efímer d'usar i llençar. La voluntat humana de pervivència objectual del petit imprès s'anirà consolidant amb el temps, apareixent noves associacions, com la Asociación de Exlibrístas de Barcelona (AEB) entre 1951 i 1971, i ara, a cavall de dos segles, l'ACE, així com una consciència clara que des de biblioteques patrimonials com la Biblioteca de Catalunya (BC), la de

la Reial Acadèmia de Bones Lletres (RABLL) o, en menor mesura, els museus catalans i balears, han de ser els hàbitats naturals de les grans col·leccions encetades, generalment, per particulars (i als casos de col·leccions com la Vallina, per exemple, de la BC ens hi remetem).

D'element d'ús, que no el perdrà, passà, doncs, a ser també element d'intercanvi i col·leccionisme, és a dir, amb un alt poder socialitzador i de difusió cultural. Abans hem parlat del col·leccionisme com a aspecte que redefiní el seu ús, alliberant-lo per a satisfer l'ànsia de compilació exhaustiva del col·leccionista i que pot abastar tant els dibuixos originals com els gravats, les proves, les sèries d'un artista concret, els temes, les translacions fotomecàniques, etc. El ventall és ampli. Noms il·lustres com els de Riquer, qui va passar els darrers anys de la seva vida a Palma, o els de Triadó i Renart ressonen amb força encara avui dia, tot i no poder-se vincular a la creació de tal o qual ex-libris per a algun propietari balear; la seva aportació fou, doncs, conjuntural. Pel que fa al Comte Davalos, la seva petja va anar més enllà de l'ex-libris gràcies al concurs del seu fill, autor també d'un llibre important per a l'exlibrisme i promotor de la primera exposició balear d'ex-libris l'any 1919, encara en vida del seu pare:

> «*La divulgació dels ex-libris s'inicia amb el Modernisme, per raons molt diverses, com la popularització del llibre gràcies a les noves tècniques d'impressió, la consolidació social d'una burgesia que fa seves algunes habituds d'arrel aristocràtica, l'interès pel simbolisme, essencial en la composició dels ex-libris, i pel col·leccionisme.*
>
> *En el context modernista, s'estableixen les bases del que avui és l'ex-libris d'intercanvi, de col·lecció, enfront del que hauria de ser en essència: una [m]arca de propietat de llibres. En el procés de difusió i reconceptualització de l'ex-libris, hi intervenen artistes i col·leccionistes, molts són artistes-col·leccionistes i col·leccionistes-artistes, els quals també s'encarreguen de publicar els primers estudis o textos divulgatius de l'especialista.*»
>
> Joan-Lluís Yebra, *Ex-libris modernistes*, 1996

Si el Modernisme volia fugir del clàssic, ho feia encara amb la seva motxilla, i no serien les primeres avantguardes, primer, i els ràpids i successius moviments que el succeirien i que ja forçaren la definició o delimitació de l'art per dècades. És a dir, com a reflex de la rapidesa dels frenètics avenços

tecnològics del XX i en què els corrents estètics anaven i venien de la norma a l'avantguarda i de tornada; tot amb una rapidesa que no s'havia vist ni definit per la historiografia de l'art al llarg del vuit-cents i ni molt menys abans.

> «*Vinculades al modernisme català, les illes Balears varen rebre aviat aquelles magnífiques creacions d'una jove generació (Alexandre de Riquer, Josep Triadó, Víctor Oliva, Domènec Coromines, etc.) que varen renovar el gènere des dels postulats estètics d'un estil marcat pel decorativisme i la temàtica simbolista. Amb el temps, Mallorca va arribar a tenir diverses col·leccions d'ex-libris d'autors notables, entre elles, la més important, la d'Alexandre de Riquer.*»
>
> Lluís Monreal, *Unes petites obres d'art*, 1997

Riquer traslladà la bellesa de les composicions que fou capaç de pintar o il·lustrar, al món dels ex-libris, on veié un vehicle per a exhibir la vessant simbolista de la seva figuració pictòrica a més de lluir-se tècnicament amb els seus aiguaforts. De fet, els seus ex-libris sovint poden ser interpretats, per la seva riquesa iconogràfica i estilística, com a obra d'art 'major', aportant, a més, la seva experiència de maduresa quan començà a conrear aquest format, a la qual injectà l'admiració que tenia per la il·lustració anglesa —que curiosament arribà a Mallorca no de la mà de cap anglès, sinó d'un home com Riquer com, per exemple, la difosa per la revista *The Studio*—.

A la manera de com els artistes romàntics de finals del XVIII i principis del XIX refermaren la llibertat de l'artista, elevant la seva condició, obrint portes a la seva creativitat, Riquer obre la porta a l'artisticitat més exquisida en l'ex-libris, molt per damunt de la seva vessant pràctica. Amb l'ex-libris es podia fer art amb majúscules; no tan sols descriure 'heràldicament' llurs propietaris, sinó entrar en les seves ànimes, anhels i desitjos, la seva psicologia i caràcter, etc. El que a Catalunya i les illes era, abans d'ell, un format menor, pràctic i d'ús —amb algunes particularitats notables—, amb els ex-libris a l'aiguafort de Riquer s'arriba a altes quotes d'excel·lència, de vida, talment com el gravat de creació lliure. De fet, n'esdevé un reducte de llibertat, tot i les possibles exigències dels propietaris.

Pel que fa a Triadó, fou el gran democratitzador del format, el Walter Benjamin de l'ex-libris. Els seus sobres col·leccionables en son bona prova. Triadó ve també del món del llibre i la il·lustració, amb incursions breus però notables a les belles arts, cert. En certa manera, pot ser vist com un

difusor de 'la paraula' de Riquer, un defensor d'una manera de fer, respectuós amb la tradició que el precedeix, tant en la inspiració de molts dels seu ex-libris —tant angleses com centreeuropees o italianes— com amb el seu prolífic catàleg d'ex-libris:

> «*Mallorca no va ser aliena a aquesta passió pels ex-libris i persones com Alexandre de Riquer (Calaf, 1856 – Palma, 1920) varen arribar a constituir notables col·leccions amb obres del mateix Riquer, Josep Triadó, Víctor Oliva i Domènec Coromines, entre d'altres [...] Com explica Joan Lluís de Yebra, al catàleg de la mostra, "durant el modernisme s'acostumen a fer propostes de marcat caràcter semasiogràfic, és a dir, oferir el màxim d'informació dels titulars mitjançant la il·lustració i el joc simbòlic".*»
>
> B. Picornell, *Ex-libris modernistes al Gran Hotel*, 1996

Del paper de la *Revista Ibèrica de Ex-libris* i de *ProEx-libris*, de summa importància però de curt recorregut ambdues, hom pot acudir a la bibliografia al respecte, extensa i completa. Val a dir que el caire 'ibèric', és a dir, peninsular d'ambdues propostes no casa amb el veritable contingut, centrat en Catalunya, com ha estat costum al llarg dels segles XIX i XX pel que fa a les arts en general. El paper difusor de les revistes i altres treballs, com els de Ramon Miquel i Planas i Triadó o el primordial del Dr. Thebussem, son bàsics en la consolidació de l'exlibrisme col·leccionista. Segons Miquel i Planas (1905), els primers col·leccionistes a Espanya foren ell mateix, Thebussem, Riquer, Triadó, els Germans Miquel, M. J. Bertran i V. Bisbal. Si bé publicacions efímeres, aquelles assentaren les bases dels successius renaixements de l'exlibrisme al llarg del segle XX a tots els nivells: història, col·leccionisme, tècnica, creació, etc.

LA NOVA XILOGRAFIA AL SEGLE XX: RECUPERACIÓ DE LA TÈCNICA EN L'EXLIBRISME

El postmodernisme després, les primeres avantguardes i els successius corrents ja definits tant per la dècada (anys vint, trenta) com per la polisèmia a l'ús per a definir a grans trets el mateix, és a dir, la polarització entre figuració i la tendència a l'abstracció en totes les seves variants i amb l'obra xilogràfica d'autors sobretot alemanys, obriren pas a representacions més lliures de tot a allò representable, ço és, la vida: la bellesa, el seu revers, la guerra, la mort, els somnis, la vida quotidiana, etc.

Com sabem, la xilografia ha estat, i és, una de les tècniques que millor s'adapten a la pràctica de l'ex-libris. Des dels autors que emanen de corrents avantguardistes centreeuropeus i que partint —alguns d'ells— d'un expressionisme entès com a eina per a transmetre *ítems* o escenes simbòliques adequades per a cada propietari, la fusta serví com a medi per a un tipus d'art més bàsic, menys recarregat en general, més clar, però també se n'exploraren matisos plàstics que abans no s'havien assolit. Així, la xilografia tornà a posar-se al nivell del gravat calcogràfic (en totes les seves variants), de la ploma o de la litografia.

El terme neoxilografia, útil per a definir la recuperació per a gravat lliure d'aquesta tècnica centenària al segle XX i que va caure en desús degut a l'aparició d'altres al llarg dels segles XVIII i XIX —tot i haver tingut revifalles com a la darrera meitat del segle XIX per a il·lustrar premsa i revistes amb la xilografia a testa, sovint assemblada per a assolir imatges de major format—, és transversal, inclou diversos paràmetres plàstics segons l'artista i el període, per exemple, certa tendència al classicisme noucentista, l'heraldisme o la composició més lliure i desdibuixada de l'expressionisme alemany i que també penetrà a Catalunya i les illes en les noves fornades d'artistes gravadors interessats en el conreu de l'ex-libris, un format ideal per a peces xilogràfiques a testa.

Així, a Catalunya, des de Gelabert, Ricart, Ollé Pinell, M. J. Colom, etc., arribem a autors balears com Puntís i «Xam», que recuperaren aquesta tècnica fent-la créixer tant des de l'exlibrisme com des de l'estampa lliure o el llibre il·lustrat i que tractarem al capítol oportú. A Catalunya, Oriol Diví, fins fa ben poc, ha estat un dels que ha mantingut encesa la flama amb l'ús gairebé 'radical' d'aquesta tècnica, assolint un corpus exlibrístic que és, de per si, un tresor nacional.

En resum, els artistes gravadors actuals d'ex-libris es troben igualment immersos en el bosc de les noves tendències o la postmodernitat sense fi, de la qual només podem intuir una definició en aquests termes a manca de perspectiva històrica, tot i prevaldre la nostàlgia, la recuperació de tècniques perdudes o en desús o la renovació amb noves, o l'anar i venir des de composicions conegudes a altres encara més conegudes, aportant poc al continu de les arts i la seva història, sense treure mèrit a moltes d'elles, especialment les conreades des de latituds tant llunyanes com la sud-americana o, de nou, els Països Baixos i els de l'est europeu, reductes on l'exlibrisme té una implantació pràctica notable i constant des de fa dècades, sent les obres que d'allí sorgeixen d'una alta qualitat tant plàstica com tècnica, i els premis atorgats darrerament per les galeries Contratalla als seus concursos internacionals bé ho avalen.

LES COL·LECCIONS I ELS COL·LECCIONISTES BALEARS DEL SEGLE XX

El mateix Bover i Pujol es fa ressò de que a les illes hi ha col·leccions importants com la del mestre d'escola Pere Cerdà Valenzuela (1912-1990) o la ja esmentada de Manuel Antoni Ripoll i Billón, heretada del seu oncle Tomàs Ripoll i Sastre (1907-1971) i que formà part de la Llibreria Ripoll de Palma. El seu propietari, ens diu el mateix Bover, en va fer una exposició el 1977 al Museu de Mallorca i que tractarem més endavant:

> «*Altres biblioteques privades mallorquines anteriors a 1991 que disposaven d'ex-libris són la de Guillem Rosselló Bordoy..., Ramon Compte i Porta..., Gabriel Cortés i Cortés..., Josep Costa i Ferrer Picarol..., ara a la Biblioteca Bartomeu March..., Lluís Fàbregas i Cuxart Lluisot..., Sebastià Feliu de Cabrera i Quadreny..., Antoni Pons i Pastor..., Francesc Ponseti; Carles Puntís i Nebot..., Pere Quetglas i Ferrer Xam..., el músic Baltasar Samper i Marquès..., Juli Sanmartín..., etc. En canvi, són comptadíssimes les biblioteques que conserven col·leccions d'ex-libris, i raríssimes les que els tenen degudament catalogats... Les biblioteques d'entitats que disposen d'ex-libris propis gairebé no existeixen al nostre país, al contrari d'altres llocs.*»
>
> Jaume Bover i Pujol, *El col·leccionisme d'ex-libris a Mallorca*, 2005

Bover es lamenta, sense expressar-ho explícitament, de que les administracions no hagin mostrat el suficient interès per l'ex-libris com sí ho han fet els diversos col·leccionistes particulars. No seria descabellat que, pel mutu interès per la preservació de tot el llegat d'aquests, es pensés en accions conjuntes a nivell institucional amb els col·leccionistes per a posar en el mapa cultura balear el que seria una col·lecció, sens dubte, única i d'un alt valor patrimonial. El temps dirà. De fet, dèiem, entitats com la BC o la RABLL deuen les seves grans col·leccions a les iniciatives particulars prèvies dels col·leccionistes que les nodriren dels seus fons exlibristes, sent probablement impossible fer-ho d'altra manera en tant que la política d'adquisicions al respecte és nul·la, o gairebé inexistent, fiant-ho tot a la sort de les donacions. Al mateix pròleg del catàleg d'aquesta mostra, Guillem Rosselló ens diu:

«*La colección Ripoll expuesta hoy supone, además una dedicación familiar iniciada y creada por aquel recordado Tomàs Ripoll que hizo del libro la razón de su vida, continuada con cariño por sus familiares, y que por primera vez aparece a la luz pública de la mano de su actual continuador que desea aportar, con el Catálogo y la metódica Introducción a una recopilación singular, un hito perdurable en el repertorio bibliográfico de una manifestación artística que, nacida para vivir oculta, merece como toda realización humana un puesto en el panorama de las Artes.*»

Guillem Rosselló-Bordoy, *Exposición de Ex-libris de la colección de Manuel Antonio Ripoll Billon. Museo de Mallorca*, 1977.

Tota una declaració de principis a tenir en compte en tant que diu que l'ex-libris ja estava emancipat de ser una mera part de l'arquitectura del llibre per a passar a ser una peça extra-llibrària amb una entitat suficient i englobada dins les arts plàstiques i la seva història.

Canviant de terç, la col·lecció d'ex-libris de la Biblioteca de Cultura Artesana (BCA) és també una de les més importants en l'àmbit balear. Consta d'aproximadament uns dos mil cinc-cents exemplars, amb gran varietat cronològica i plàstica en el seu 'limitat' abast entre finals del segle XIX i l'actualitat. Òbviament, parteix amb l'obra dels insignes pioners catalans com Riquer, Triadó, Renart, Casals i Vernís, etc., i es complementa amb l'obra d'artistes estrangers, sobretot centre-europeus. Es a dir, del conegut com a període modern:

«*Una anàlisi del contingut [del Catálogo de ex-libris de bibliotecas españolas en la Biblioteca Nacional] demostra l'existència de, almenys, devuit biblioteques particulars, i de nou artistes, gravadors o il·lustradors, de Mallorca i Menorca.*»

Bover i Pujol, Jaume, *Ex-libris de biblioteques particulars de Mallorca*, 1991.

Aquestes divuit biblioteques i nou artistes que esmenta Bover queden augmentats considerablement davant el treball de Carme Illa en els dos volums per a la RABLL, anant més enllà de l'afirmació de Bover que el catàleg de la Biblioteca Nacional (BN) i el de la col·lecció Ripoll foren, en un moment donat, les millor eines per aproximar-se a l'exlibrisme balear. Amb tot, la tasca de Bover i la seva experiència i valoració de l'ex-libris balear han d'estar

posats sempre davant de qualsevol aproximació o estudi; ço és, Bover és d'obligada consulta, una inspiració.

A les illes, la tradició col·leccionista actual, indefectiblement lligada a l'ACE a manca d'un associacionisme 'oficial' propi balear, la tasca i el suport d'aquesta associació esdevé cabdal per a la consolidació tant de les col·leccions com del seu estudi i preservació. La connexió amb Catalunya s'ha materialitzat, tant en el passat com recentment, des de sòlids ponts establerts entre col·leccionistes i especialistes.

ARTISTES I PROPIETARIS ILLENCS: UNA ULLADA ALS EXLIBRISTES BALEARS DEL SEGLE XX I XXI

Si bé és la Biblioteca de Catalunya (BC) la dipositària de les més extenses col·leccions particulars i d'associacions com l'AEB, tal i com la Roser Pintó ens va descriure detalladament al darrer congrés de Tarragona de 2014, una ullada amb deteniment al catàleg d'ex-libris de la RABLL de Barcelona de 2007 fet per Carme Illa, ens posa sobre la pista d'un bon grapat d'autors d'ex-libris balears actius des de principis de segle XX.

No són pas molts els exlibristes de mena a les illes, però tard o d'hora molts artistes o propietaris de biblioteques, ni que fos per a tenir-ne un per a la seva col·lecció bibliogràfica, en realitzaren almenys un. Així, escriptors, historiadors, navegants, astrònoms, etc., han sentit la crida a fer-se o encarregar almenys el seu propi ex-libris, potser amb algú que els guiés, com un gravador o un estampador, ja fent ells mateixos un disseny a ploma o un esbós, gravant una matriu, reaprofitant d'altres, etc. O bé a la manera antiga: signatura manuscrita o segell de fusta, metall o goma entintat. Sovint, qui atresora una biblioteca o té cert amor pels llibres i el seu paper com a contenidors de cultura, en general, vol un ex-libris. Dins aquest tot trobem que, si bé hi ha pocs artistes especialitzats en el format, un artista sovint n'inclou algun al seu catàleg d'obra.

L'exhaustiu treball d'Illa per a la RABLL, sobretot, ens ha permès de traçar un mapa (incomplet, com no pot ser d'altra manera), del vast univers de l'exlibrisme a les Balears. Illa, amb el seu repertori, ens lliura, potser, la col·lecció implícita d'exlibrisme balear més completa, una referència on trobar noms, molts d'ells ni biografiats a diccionaris, que tractarem d'ampliar des d'aquí, no sense abans reproduir un text prou eloqüent i sintètic de Roig i Montserrat:

«*D'entre els nostres principals artistes antics que citaré molt de passada coneixem ex-libris gravats per Julià Ballester, Josep Bonnin, els Muntaner, B. Maura i d'altres. I dels contemporanis, no podem silenciar noms com Pere Quetglas Ferrer "Xam" i*

Puntís Nebot, grans dominadors de la gúbia, i també del burí que honoren el gènere, com a dibuixants l'incansable propagador dels ex-libris Ignasi Furió i Gayà i Joan Maimó, i, eventualment, Antoni Sancho, Mn. Miquel Lladó Ayarte i Joan Artigues Roig. Però cal esmentar també en la tècnica de l'aiguafort, el menorquí, amb taller a Menorca i a Andalusia, Pere Pons, un nom conegut internacionalment en la matèria, i encara el pintor i dibuixant campaner Antoni Mas que hi ha fet qualque bellíssima incursió. I per acabar d'arrodonir el tema, entre les persones amb ex-libris al seu nom, a part dels propis artistes, cal citar, amb moltes possibles mancances: els grans impulsors de la Renaixença de la nostra llengua Marià Aguiló i el seu germà Angel; i, ja en els seglers XX i XXI, Gabriel Cortés (5), Guillem Rosselló Bordoy (4), Antoni Pons, Lluís Fàbregas (12), Joan Bauçà Barceló, Família Barceló, Tomàs Ripoll, Miquel Bordoy Cerdà, Jaume Bover (5), Massutí-Ramis, Antoni Oliver Bauçà, Joan Caubet, Joan Julià Maimó, Alexandre Ysasi, Tomeu Lladonet, Joan i Sebastiana Artigues, F. Salleras, i els components de la família Roig-Montserrat, amb molts més.»

Joan Roig i Montserrat, *Els ex-libris i l'exlibrisme*, 2012

En ordre a deixar constància dels molts autors i propietaris balears existents al llarg de la història, relacionarem breument els que hem pogut trobar, malgrat que la informació sobre alguns d'ells és minsa. Fem prevaldre, doncs, el catàleg de la grandíssima col·lecció de la RABLL —complementada amb el recurs biogràfic dels grans diccionaris d'artistes catalans, francesos i alemanys esmentats a la bibliografia—, però els exposarem al text de manera cronològica (per any de naixement), sent les il·lustracions, reproduïdes al final del treball escrit, ordenades de manera alfabètica pel primer cognom d'autor o propietari.

No podem deixar d'esmentar, per començar, el paper de la Impremta Guasp, de la qual la RABLL conté no pocs exemplars associats a ella, en general per la reutilització de matrius xilogràfiques dels seus fons; en consten de propietaris com Lluís Forteza, la Fundació L. Bryant, Miquel Batllori, el Museu Diocesà, Antoni Canals o del mateix Gabriel Cortès. Dels primers propietaris i artistes —o autors ocasionals d'ex-libris— esmentarem primer els de mitjans del segle XIX i finals del mateix segle, el que seria la generació modernista, ancorada al principi encara en els costums plàstics vuitcentistes

i que anaven lligats a la tendència a l'escut d'armes o l'heraldisme genealògic pervivent de segles anteriors pel que fa a l'ex-libris i la seva arquitectura visual bàsica. Si bé, com ja sabem, autors nascuts ja a mitjans del XIX i la dècada dels seixanta seran els protagonistes del canvi que, des del modernisme, s'operarà dins l'exlibrisme.

Començarem esmentant a Bartomeu Maura i Muntaner (Palma 1844-Madrid, 1926) gravador i pintor que arribà a dirigir la Calcografia Nacional i de qui a la RABLL hi ha un ex-libris com a propietari obrat pel mateix Llorenç Brunet. Cal tenir en compte que pocs són els artistes que concentraren la seva tasca com a exlibristes com a principal eix de la seva carrera artística, per la qual cosa ens trobem amb artistes-propietaris que es confeccionaven els seus ex-libris o els encarregaven, sovint, a autors anònims o bé a impremtes que tampoc feien constar el seu nom comercial.

Nascut vint anys després que Maura, Francesc Hernández Sanz (Maó, 1863-1949) fou un periodista que també exercí com a pintor, dibuixant i il·lustrador, un cas similar al d'Ignasi Furió i Kobs (Palma, 1864-1956), pintor, professor i historiador que va voler el seu ex-libris per a la seva biblioteca i en va realitzar alguns d'aproximació tant heràldica com riqueriana; en tot cas, els ex-libris que va fer per a Carlos Alabern i Diego Zaforteza són d'una gran exquisidesa. Format a l'Academia Provincial de Bellas Artes de Palma, el 1893 estudià a Madrid, i a Palma va treballar tant en la docència particular pictòrica com pintant quadres per encàrrec, principalment paisatges, tot i que també va fer quadre religiós, retrat acadèmic i pintures de flors en la tradició holandesa. Fou professor auxiliar de l'Escola de Belles Arts i Oficis Artístics i també va escriure sobre el pintor Guillem Mesquida i l'escultor Adrià Ferran, entre d'altres obres. Fou conegut també per ser l'autor d'*Imatges xilogràfiques mallorquines* (1928).

Amb Josep Costa Ferrer «Picarol» (Eivissa, 1876-Palma, 1971) entronquem ja amb un il·lustrador amb totes les lletres: dibuixant, caricaturista, propietari i autor d'ex-libris present tant a les col·leccions balears com a les de la RABLL, la BC i la BN. Com a ninotaire, enllaçà l'ex-libris amb la tradició caricaturista, sent capaç d'anar d'un registre més clàssic a d'altres de certa modernitat. Amb el seu sobrenom es va fer popular a moltes revistes satíriques catalanes com *La Tomasa*, *Cu-Cut*, *L'Esquella de la Torratxa* i *La Campana de Gràcia*. A Mallorca va ser l'autor de moltes caricatures per al diari *El Dia*. Home inquiet i amb altres interessos, el 1927 va obrir una botiga d'antiguitats a Chicago i el 1928 fundà les conegudes Galeries Costa. També fou un emprenedor immobiliari i urbanístic a les illes.

Pel que fa al cos religiós, coneixem d'Antoni Pons Pastor (Palma, 1888-1976), eclesiàstic i historiador present també a les col·leccions de la RABLL i la BN. Nascut el mateix any, tenim notícia també d'Antoni Jiménez Vidal (Palma 1888-1972), historiador de l'art i delineant, que exhibeix ex-libris encara

dins la tradició heràldica del XIX, un dels qual d'una exquisidesa inèdita, amb lemes a orles, decoració marginal i dos retrats eclesiàstics situats de manera simètrica dins el que sembla un Sagrat Cor.

Hem de tenir en compte que amb els ex-libris d'aquests autors i propietaris, abans no esclati la joia visual de Riquer i es desenvolupi per Triadó o Renart —i també per autors balears que els prendran com a model—, encara ens estem movent en la forta pervivència de l'ex-libris heràldic. Nous propietaris i artistes ocasionals comencen a fer créixer el fenomen exlibrista que, com s'observa, s'associa a professionals liberals que acumulen considerables biblioteques donades les seves aficions i professions. Comencem a veure figures de literats, com Guillem Colom Ferrà (Sóller, 1890-1079), propietari o autor d'un ex-libris potser atribuïble, segons Illa, a Joan Pons i Marquès, amb una estètica propera a la d'un Casals i Vernís. Cal destacar d'aquest autor la seva naixença a Sóller, que serà un dels centres tant de creació com de promoció de l'exlibrisme a les illes, i a la primera exposició de 1919 ens remetem.

És quan personatges de la vida pública comencen a interessar-se per l'ex-libris que aquest de ben segur pren embranzida, com una moda per un tipus de col·lecció que es distingeix d'aquella popular com eren els cromos; una moda que calarà primer entre les classes benestants i els professionals liberals per anar-se fent lloc entre tots els estrats; i a la visió de Triadó de vendre sobres amb els seus ex-libris ens hi podem remetre: els coneguts i col·leccionables *Ex-libris de Triadó*.

Tenim també el cas de Guillem Forteza Piña (Palma, 1892-1943), polític, arquitecte, urbanista i escriptor, relacionat amb la Biblioteca de la Joventut Antoniana de Mallorca. De Sóller, esmentarem també a l'escriptor i arxiver Joan Pons Marqués (Sóller, 1894-1917), o professionals de les arts gràfiques que també veuran en l'exlibrisme una afició en la qual submergir-se, com Francesc Rosselló Gil (Agramunt, 1896-Palma, 1993) mestre i tipògraf de qui a la RABLL en consten tres exemplars dedicats a Guillem Rosselló Bordoy.

Nascuts ja al nou segle XX, trobem a Ignasi Furió Gayà (Palma, 1901-1997) dibuixant, aquarel·lista, cartellista i professor amb forta presència a la col·lecció de la RABLL. Els seus ex-libris, de dibuix clar i sintètic, són propers plàsticament tant a cert estil naïf com a la decoració clàssica a l'estil d'un Triadó. També cal esmentar la figura del solleric d'adopció i barceloní de naixement Antoni Bulbena Masferrer (Barcelona, 1901-Sóller, 1922) propietari i autor, i que fou un pintor i dibuixant remarcable que morí prematurament en un accident, i que realitzà ex-libris per a Joaquim Renart o Bartomeu Sigalés, entre d'altres, que es poden veure tant a les col·leccions de la BC com de la RABLL o de la BN.

Molts d'aquests personatges que esmentem no cal dir que esdevenen col·leccionistes en un moment en que comencen a establir-se les bases per a

la reproducció massiva i a mida de molts dels gravats, sovint amb tècniques 'nobles' o tradicionals, i que seran reproduïts tant per a ser enganxats als llibres com per a nodrir una demanda clara del col·leccionista, sent l'ex-libris un objecte tant de venda com d'intercanvi i amb gran tradició de ser enviat per correu, és a dir, un element de cohesió i contacte amb altres col·leccionistes d'arreu del món, un element artístic socialitzador com pocs, o únic.

Continuem amb Margalida Bordoy Sansó de Rosselló (Palma, 1903-1993), mestra, propietària i autora també present a les col·leccions, i de Josep Bordoy i Sansó de Rosselló, germà de l'anterior. Ambdós conrearen un tipus d'ex-libris que, si bé en alguns dissenys no, encara depèn del tipus heràldic, semblant al de Miquel Bover (Sarracó), propietari i autor d'un interessant ex-libris, o els de Gabriel Cortés Cortés (Palma, 1903-1967), advocat, escriptor i pintor present tant a la RABLL com a la BN com a propietari; un d'ells usa sanefes de can Guasp, reaprofitant matrius xilogràfiques d'aquella centenària casa, i també en té un de tipogràfic, hibridació entre ex-libris i targeta de presentació.

Arribem finalment ja als veritables impulsors a nivell balear de l'exlibrisme en quant a la seva creació. Dos artistes que potenciaren com cap altre l'exlibrisme balear. Es tracta, en primer lloc, de Carles Puntís Nebot (Palma, 1912-2001), pintor, gravador i professor ben representat a les col·leccions públiques catalanes i balears. S'inicià a l'Escola d'Arts i Oficis de Palma, arrodonint els seus estudis a l'Institut del Teatre de Barcelona. A partir de 1939, entrà en el món del gravat, alternant-lo amb la pintura, fent-se un nom a diversos salons dels anys cinquanta i seixanta. Fou també professor d'Arts i Oficis a Palma. El seu estil, que també traslladà a l'ex-libris, és d'un marcat interès per la línia, exhibint grans dots de dibuixant en els seus dissenys. És conegut pels seus ex-libris cervantins, d'una vivacitat i estilització extraordinàries. Les seves xilografies enllacen amb el bo i millor de la xilografia dels Països Catalans.

I arribem a Pere Quetglas Ferrer «Xam» (Palma, 1915-2001), pintor, gravador, dibuixant i màxim epígon de l'exlibrisme illenc, una figura en tots els sentits. Elevat per la historiografia com a màxim representant de l'exlibrisme balear. Format també a Arts i Oficis de Palma, completà la seva formació a Múnic. Va exposar a nivell individual a Barcelona i a Madrid, exposant l'any 1953 per primera vegada a Palma, al Círculo de Bellas Artes. La seva trajectòria fou internacional, amb exposicions a Múnic, Frankfurt, Stuttgart, Salamanca, Palma, Eivissa, etc. Premiat diverses vegades a certàmens col·lectius tant peninsulars com a les illes, fundà i dirigí la Galeria Ariel, que suposà un avenç artístic pel renom de molts dels artistes que hi varen exposar. Com bé sabem, fou un caricaturista fi i un gran xilògraf, que transità tant des de la pintura com el dibuix i el gravat des d'un realisme màgic, deixant-se influir per l'expressionisme alemany que bé coneixia de primera mà per les seves

anades i vingudes a Alemanya. La crítica d'art va establir cadascuna de les seves etapes meridianament, però lluny de tancar etapes i obrir-ne de noves, «Xam» anava endavant cercant una veu pròpia que va i ve dels gèneres clàssics a l'anecdotisme, explorant transversalment estils passats com el barroc o el cubisme i fent-se un lloc preeminent en l'escena artística amb una proposta lligada tant a la tradició com a la modernitat, amanit sempre per un component de crítica social, característic d'ell. «Xam» s'erigeix, doncs, per mèrits propis, com el gran autor especialista en l'ex-libris xilogràfic, ja sigui aquest a testa o a fil, i així fou coronat de manera pòstuma, com veurem. Sense menystenir el paper de Puntís, «Xam» va més enllà dels assoliments d'aquell, sobretot pel manifest domini de la xilografia en totes les seves variants, dotant a les escenes dels seus ex-libris d'una vida i un caràcter inèdits fins aleshores.

Altres noms que ressonen en el món de l'exlibrisme balear són els de Julià Ballester; Ramon Compte Porta (Palma, 1909), astrònom, propietari i autor present a la RABLL i la BN com a autor d'un ex-libris per a Margarita Sart; i Pere Cerdà Valenzuela (Palma, 1912-Sóller, 1990), mestre, propietari i autor present també a les col·lecció de la RABLL, autor d'un estil acurat però un tant decimonònic.

També dignes d'esment, i ja nascut als anys vint i trenta, trobem a Joan Maimó Vadell (Felanitx, 1921-Palma, 2002), escultor, dibuixant, pintor, ceramista i escriptor, molt proper a l'estètica de Triadó. Va estudiar escultura a l'Escola de Belles Arts de San Carles de València i també s'especialitzà en ceràmica, disciplina de la qual fou professor a l'Escola d'Arts i Oficis de Palma. També va fer diversos treballs monumentals, tant escultòrics com ceràmics, per a institucions i empreses com Viatges Barceló, Sa Nostra i Sa Pobla. Amb el pintor Josep Coll Bardolet, va fer el mural de Ca'n Amer a Inca, caracteritzant-se el seu estil dins els paràmetres de la nova figuració pròpia de la segona meitat del segle xx.

També esmentarem Antoni Sancho Comas (Sitges, 1922-Manacor, 1988), propietari i autor, dibuixant i miniaturista que participà a diversos certàmens, tenint una exitosa exposició individual a la Galeria Jaume III de Palma. El seu estil, que també es fa palès als seus ex-libris, reflecteix temàtiques mallorquines, racons de pobles i ciutats balears amb certa tendència a l'hiperrealisme. O el galerista Josep Pinya Bonnin (Palma, 1935), l'eclesiàstic Miquel Lladó Ayarte (Campos, 1936-2000), autor d'uns pocs ex-libris basats en la línia, Antoni Abraham Artigues (Palma), compilat per Illa i de qui poc més en sabem, o Joan Manresa Martorell (Felanitx, 1942), poeta, pintor i dibuixant amb presència a la col·lecció de la RABLL. El seu estil es destaca, segons ens explica Ràfols, per la seva senzillesa i expressivitat. Va participar de l'escena artística a diverses exposicions col·lectives balears i també va tenir una individual a Quatre Gats (1975) de Palma.

Ja amb la perspectiva suficient com per a abordar el fenomen exlibrista des de la història o la història de l'art, comencen a aparèixer personatges que seran cabdals en la seva consolidació com a camp d'estudi dins les arts.

Comencem per Joan Roig i Montserrat (Felanitx, 1940), eclesiàstic, ceramista i il·lustrador que ha publicat força articles al respecte a la vegada que fou un exlibrista de soca-rel, constant en molts ex-libris a la RABLL com a propietari.

Seguint amb la llista de manera cronològica, esmentarem el pintor, propietari i autor d'ex-libris Andreu Ponç Fullana (Santanyí, 1948), format a l'Escola d'Arts i Oficis de Palma i a l'Escola Lliure del Mediterrani de Torrens Lladó i que exposà amb freqüència a les illes (Santanyí, Llucmajor, Cala d'Or, Manacor, Palma, Felanitx, etc.). Des de 1983 s'instal·là a París, on va estudiar l'obra de Toulouse-Lautrec, segons ens relata el nou diccionari Ràfols. La dibuixant palmesana Tina Clar (deixeble de «Xam») o Antoni Mas Roig (Campos, 1953), pintor i il·lustrador molt ben valorat per Roig i Montserrrat per les seves incursions en l'exlibrisme. Format a l'Escola d'Arts i Oficis de Palma i a la Superior de Belles Arts de Barcelona, publicà els seus dissenys a diversos llibres de poesia, caracteritzant-se la seva plàstica associada a certa nostàlgia, amb representacions simbòliques de la soledat o el silenci. Completaria la nòmina dels nascuts als anys cinquanta Lluís Juncosa Álvarez de Sotomayor (Palma, 1959), pintor i gravador que es mou en l'ona plàstica d'un Cesc.

No podem deixar d'esmentar el propietari i autor ocasional Josep Natta Ponseti (Maó), present a la RABLL amb tres ex-libris com a propietari en la tradició heràldica i un, potser com a autor, d'aires riquerians; el dibuixant Antoni Palmer (Mallorca); Julià Pujol Coll (Palma): el delineant Antoni Sagristà Vicens, de qui Gaspar Sabater va filiar-lo a cert academicisme en pintura, però tendent a cert tipus d'expressionisme en gravat; i, sobretot, a Pere Pons Pons (Alaior, 1949), gravador i professor autodidacta amb forta presència expositiva a partir de 1967, tant a les illes com a la península i l'estranger, caracteritzant-se el seu univers plàstic en certa màgia d'allò quotidià i en les coses petites, els records, el temps i les llegendes llunyanes, conferint una especial aura al seu univers proper, a allò poètic i eteri, elaborat des de gran diversitat de tècniques, tant pictòriques com de gravat. Hi ha obra seva al Museu de Mallorca i fou l'autor de dos murals per a l'aeroport de Menorca. Els seus ex-libris a l'aiguafort són d'un espectacular cromatisme, de tons càlids i amb unes composicions de gran força, sovint jugant amb els contrastos de la tinta negra amb el blanc del paper.

Dels darrers exlibristes esmentarem Joan Sastre Vidal (Mallorca, 1961), pintor format a la Facultat de Belles Arts de Barcelona i amb un interessant recorregut internacional; Joan Artigues Roig (Campos, 1970), decorador de professió també compilat per la RABLL i autor d'uns ex-libris d'un exquisit minimalisme bicolor; Benet Mas (Santa Maria del Camí), escultor, ceramista

i gravador notable, com a escultor tallà en pedra i fustes autòctones, assolint una mixtura plàstica a mig camí de l'expressionisme i l'abstracció, i l'any 1984 exposà ceràmiques a la Galeria Bennassar de Pollença inspirades en la ceràmica popular arcaica. Seguim amb el propietari i autor Josep Natta Ponseti (Maó), el dibuixant Antoni Palmer (Mallorca), el delineant Antoni Sagristà Vicens, Joan Sastre (Mallorca) o Andreu Barceló «Xisco». Ja per acabar, no podem deixar d'esmentar Alejandro Ysasi Alonso (Palma, 1979), doctor en historia de l'art, col·leccionista d'ex-libris i notable estudiós de l'exlibrisme, del qual es coneix un ex-libris seu signat per Pere Quetglas Ferrer «Xam», i autor que esmentem abastament a la bibliografia d'aquest treball. Gran col·leccionista, a la RABLL hi ha diversos ex-libris amb ell com a propietari i d'altres fets per ell, d'un estil molt peculiar, jugant amb anagrames, símbols i tipografies tallades a la fusta d'una gran intensitat.

Observem, doncs, com molts dels artistes plàstics balears nascuts a la postguerra ja solen tenir entre el seu repertori un que altre ex-libris realitzat, ja sigui per a ells mateixos o per a coneguts, tot i ser exemples puntuals que no s'acosten a la permanència amb certa constància en el gènere de les grans figures de l'exlibrisme Puntís i «Xam».

EXLIBRISTES CATALANS I DE LA RESTA DE L'ESTAT AMB OBRA PER A PROPIETARIS MALLORQUINS

El gran paradigma, òbviament, és Riquer, tot i que no va fer ex-libris per a propietaris balears, així que sols en farem esment en aquest capítol per a destacar la seva indeleble empremta a Palma, ciutat on va morir l'any 1920. Un grapat d'artistes després d'ell, no sent balears, varen fer-ne per a propietaris illencs, bona prova de l'acolliment a les illes del col·leccionisme d'ex-libris. I no estem parlant de quatre passavolants dedicats a això, sinó de veritables mestres de la il·lustració com Alpresa, Casas, Clusellas, Diví, Marechal, Vidal Molné, etc. Tots ells, com sabem, vinculats tant des de l'AEB com des de l'ACE en la represa de l'exlibrisme de mitjans del XX.

Esmentarem, per començar, a Jaume Serra Gibert (Vilassar de Dalt, 1834-1877), autor de l'ex-libris per a l'impulsor de la renaixença de la nostra llengua, Marià Aguiló Fuster (Palma, 1835-Barcelona, 1897); Llorenç Brunet (Badalona, 1873-1939), que va fer un ex-libris per al polític Maura; Lluís Bracons Sunyer (Manlleu, 1892-París, 1961), relacionat amb Duplessis (París), que formaren un interessant tàndem de gravadors d'ex-libris (Bracons fou mestre de «Xam» en la xilografia); Vicente Beltran Fornés (Sueca, 1896-1963), autor a reivindicar pels grans matisos que extreu de l'aiguafort; Antoni Ollé Pinell (Barcelona, 1897-1981) que va fer un ex-libris per a J. Tur de Montis; al gran dibuixant i gravador Frank Alpresa del Rio (Sevilla, 1900-Barcelona, 1970), autor d'un ex-libris per a Francesc Benages; Anton Rovira Bordàs

(Barcelona, 1917-2004); Ignasi Vidal Molné (Barcelona, 1904-Niça, 1988), dibuixant i pintor a recuperar i un dels artífexs, amb Ollé Pinell, de l'AEB; el dibuixant i il·lustrador Àngel Ferrer i Salinas (Igualada, 1919-2005); Joan Boqué i Vaquer (Montroig del Camp, 1927), monjo cistercenc de Poblet i gravador, autor d'unes imatges molt amables que entronquen amb l'obra de Diví; Enric Clusellas Albertí (Barcelona 1914-2014), dibuixant, il·lustrador, gravador, escultor i decorador; la dibuixant i gravadora Maria Figuerola Rubio (Barcelona 1923-1999); Oriol Maria Diví Coll (Esplugues de Llobregat, 1924-Montserrat, 2013), eminent xilògraf montserratí amb multitud d'ex-libris per a propietaris balears; Josep Gual i Gallofré (Torredembarra, 1926-2019), professor i xilògraf; l'escultor Josep M. Subirachs (Barcelona, 1927-2014), autor d'un ex-libris per a la Fundación Camilo José Cela; Sergi Mas Balaguer (Barcelona, 1930), escultor, dibuixant, ceramista, gravador i pintor; o els del gran gravador François Marechal Bissey (Evreux, 1938-Madrid, 2018); els de Frederic Mauri Pallarés (Tortosa, 1940), pintor i dibuixant de qui la RABLL en té sis exemplars, un d'ells dedicat al gran pintor menorquí Josep Vives de Campomar; o els de Marià Casas (Flix, 1941), galerista, gravador i professor tarragoní glossat per Bauçà, a més de president de l'actual ACE i la FISAE i autor d'una obra d'un especial, intens i vibrant expressionisme, per esmentar els més nostrats artistes forans que han conreat l'exlibrisme en algun moment donat de les seves carreres vinculat a les illes i als seus propietaris de biblioteques o col·leccionistes. Per rematar la llista, esmentarem alguns nous valors, com Teresa Costa-Gramunt (Vilanova i la Geltrú, 1951), membre activa de l'ACE i autora d'un interessant blog dit *Elogi de l'ex-libris* i que tots bé coneixem; Yolanda Carbajales Ferreiro (Vigo), experta en la manera negra; o el fotògraf Xavier Mollà Rivert (Ontinyent, 1962). autor d'uns ex-libris d'atmosfera romàntica i d'una força inusual; com també Marc Boix Aragonès (Palamós, 1974), un dels grans valors actuals en l'exlibrisme, d'una gran inventiva i que sovint fa ús de fragments literaris a les seves composicions. Finalment, una menció especial per l'artista tapisser i pintor, estretament lligat amb l'obra de Joan Miró, Josep Royo (Barcelona, 1945), autor d'una vintena d'ex-libris d'una autèntica inspiració mironiana amb segell propi.

ARTISTES D'EX-LIBRIS ESTRANGERS AMB OBRA PER A TITULARS ILLENCS

Pel que fa referència a artistes estrangers que han realitzat ex-libris per a propietaris balears, esmentarem la magnífica obra exlibrística que va fer Anatoli Kalashnikov (Moscou, 1930-2007), ben identificable en la seva abstracto-figuració i el seu sentit de l'humor. Proper a l'art soviètic i a les avantguardes de l'est d'Europa, fa seva aquesta tradició per a fer uns molt identificables ex-libris que transiten de l'avantguarda geometritzant al *trompe-l'oeil* a l'estil de M. C. Escher, sent també inclòs dins la neoxilografia del

seu moment. Ja més tardà, fruit de la seva estada a Mallorca, l'editor Sebastià Roig, de l'impremta Roig de Campos, va editar un recull de 44 ex-libris xilogràfics en honor seu. També hem d'esmentar els treballs del marroquí Ferryat Buxaib (Marroc), amic de Bover; els de l'exlibrista també d'origen rus Sergei Kirnitskij (Vinitsa, 1974); el veneçolà Adrian Pujol, autor d'un ex-libris per a Jaume Bover; els treballs de l'holandesa Yvonne de Vries (Amsterdam, 1952-2004); Martin R. Baeyens (Bèlgica); Cristina Gladys Muñoz (Argentina); Edwin Pauwels (Holanda, 1934); Leonid Strogonov (Sant Petersburg, 1979); o Oswin Volkamer (1930); com també els artistes gràfics romanesos residents a França, Marius Martinescu (1965) i Elena Hlodec (1972).

EX-LIBRIS BALEARS ANÒNIMS I NO IDENTIFICATS

Tractar aquest tema ens porta als principis de l'exlibrisme, quan, com amb les xilografies de romanços, goigs o estampes religioses, l'autoria sovint era anònima. L'artesanat encara no permetia als autors de les matrius xilogràfiques la vel·leïtat de signar-les a títol personal, almenys fins ben entrat el segle XIX. Es molt comú que molts ex-libris no vagin signats en planxa, però a mesura que la cronologia traspassa el llindar del canvi de segle XIX al XX, i amb l'exlibrisme a punt d'elevar-se com a especial tipologia de l'estampa i l'art del gravat, els artistes solen signar les seves creacions, ja sigui en planxa (inclús numerant-les a la manera d'un Triadó o un Estiarte) o a mà. En tot cas, a manca d'un estudi aprofundit, mostrem ex-libris fets per autors anònims que, si bé treballen als anys vint i trenta del segle XX, s'adapten més a la influència d'un Triadó que no pas a la d'un Riquer.

ICONOGRAFIES ILLENQUES: DELS EX-LIBRIS LUL·LIANS I ALTRES ICONOGRAFIES PRÒPIAMENT BALEARS

Òbviament, la figuració s'imposa en l'exlibrisme davant el simbolisme purament abstracte o l'abstracció plàstica. Les professions i aficions són els temes habituals, sense diferència, als quals li segueixen elements pròpiament balears, mitologia, cervantisme, etc. No gaire diferent al que es conrea al Principat. També trobem els epigramàtics, amb lemes o sentències, monogrames, generalment només tipogràfics, alguns reaprofiten orles xilogràfiques d'estampadors balears com els Guasp, etc.

No podem deixar de destacar primer els temes pròpiament balears com són la iconografia a l'entorn de Ramon Llull, elements d'arquitectura i vistes de Palma i altres localitats (Llotja, Seu, Castell de Bellver, jardins de Valldemossa, etc.), folklore balear, tipus i costums, racons pintorescs, clàssics balears com La Balanguera, Ramon Llull, Sant Juniper Serra, Jovellanos, etc., que trobem a multitud de composicions per a ex-libris. L'exlibrisme eròtic també té la seva cabuda en el balear, gènere de gran tradició en l'exlibrisme

d'arreu que quan no toca lo sicalíptic o pornogràfic, s'erigeix en una celebració de la vida que provoca tant joia com bon humor entre els seus adeptes, tema aquest tractat en molts articles i sobre el que Bover i Pujol en va escriure un de molt interessant.

LES EXPOSICIONS D'EX-LIBRIS A MALLORCA AL LLARG DEL SEGLE XX I XXI

L'exposició com a punt de trobada d'exlibristes, com a forma de difusió de l'exlibrisme i del gravat, com a Catalunya, ha estat cabdal, tot i haver-se donat d'una manera més puntual a les illes al llarg del segle XX. L'any 1919, el fill de Riquer n'organitzà una a Sóller. La següent exposició d'envergadura fou a Palma el 1952. Cal destacar que fou feta només un any després de la fundació de l'AEB, sent bona prova de la ferma implantació de l'exlibrisme per aquells anys a les illes.

Un article per a la circular de l'AEB de Miquel Solà ens posa sobre la pista de la que probablement sigui la tercera gran exposició sobre ex-libris feta a les illes, amb més de cinc-centes peces exposades que abasten des del modernisme fins a l'actualitat illenca. Es tracta de la celebrada a la vil·la de Sóller l'agost de 1956, tot coincidint amb la Festa Major de la localitat.

> «*Dos personas principalmente, entre otros colaboradores, impulsaron esta simpática manifestación cultural veraniega: doñá Angelita Solé de Miquel y don Pedro Cerdà Valenzuela. Dicha exposición pudo realizarse gracias al apoyo y facilidades que les proporcionó don Pio Fransoy, delegado general de Baleares de la Caja de Pensiones para la vejez y de Ahorros.*»
>
> Ramon-Ausiàs Miquel Solà, AEB VI, 12, 69, 1956

Sóller fou, doncs, de nou, l'epicentre de l'activitat expositiva de l'exlibrisme balear amb la celebració d'una mostra on s'exposaren peces de les col·leccions d'Angelita Solé, Pepita Pallé i Pedro Cerdà. Segons se'ns diu a *XAM i l'exlibrisme*, dels locals destacaren «Xam», Sacristà, Bracons-Duplessis, Furió i Puntís.

> «*En alabanza de la ciudad de Sóller diremos que en 1919 se celebró en ella la primera exposición de este género, organizada por don José Maria de Riquer, hijo del conocido grabador de ex libris don Alejan-*

dro de Riquer, aprovechando su estancia en dicha ciudad durante su servicio militar. [...] Los ex-libris expuestos rebasaban los quinientos y fueron clasificados y ordenados por procedimientos de estampación y por temas y motivos. Al lado de los bellos ex libris de viejos maestros como Riquer, Triadó, Renart, Apeles Mestres, Garcia Falgás, Cossmann, Lipinsky, etc., dedicando una sección especial a los grabadores mallorquines, tales como "Xam" (Pedro Quetglas), Puntís y el sollerense Toni Sagristá.»

Ramon-Ausiàs Miquel Solà, AEB VI, 12, 69, 1956

Desplaçat el centre de l'activitat expositiva exlibrista de nou cap a Palma, Roig i Montserrat ens diu:

«*Tinc constància de dues exposicions d'ex-libris realitzades a Ciutat de Mallorca: una el 1978, portada a terme per Manuel Antoni Ripoll amb el material del seu oncle, l'admirable i enyorat llibreter de vell, Tomàs Ripoll, i l'organitzada per la "Caixa" al Gran Hotel, sobre el modernisme a finals del 1996 i principis de 1997.*»

Joan Roig i Montserrat, *Els ex-libris i l'exlibrisme*, 2012

Aquesta exposició fou la quarta gran mostra exlibrista balear, amb doscent exemplars exposats, de la qual es va editar un catàleg d'àmplia difusió i fou celebrada al Museu de Mallorca entre el 22 de desembre de 1977 i el 12 de gener de 1978, la qual cosa és important: l'entrada de l'exlibrisme a una exposició temporal al museu mallorquí.

Ja més recents, hem d'esmentar la realitzada a cavall de 1996 i 1997, *Ex-libris modernistes*, també citada, a la qual podem afegir unes quantes més, com la de 2013 de la Llibreria Embat sobre «Xam», la de 2014 de la Biblioteca Cultural Artesana (BCA) i, sobretot, la realitzada el 2015 al Castell de Bellver sobre el mateix «Xam», on es consolida el paper central del gravador balear, elevant-lo com al gran exlibrista balear del segle XX.

EPÍLEG I AGRAÏMENTS

Com sabem, la torxa caiguda de l'exlibrisme de l'AEB fou recuperada gairebé dues dècades després per l'ACE, nascuda l'any 1989. Gràcies a l'activitat duta a terme des d'aquesta associació podem concloure que l'exlibrisme

balear ha estat tractat potser massa ocasionalment. Cal fer una passa més enllà i promoure la publicació d'un volum 'interdisciplinari' sobre l'exlibrisme balear que incorpori tant les biografies, la contextualització del fenomen, la difusió, les tècniques i els tallers, els catàlegs, etc., és a dir, un compendi del gravat en general i de l'ex-libris en particular que ens impulsi a noves cotes de coneixement de l'exlibrisme a les illes.

Pel que fa a les noves o més recents i transcendents publicacions sobre ex-libris balear, hem de destacar les obres de Bover, Roig, Yebra, Ysasi i Rosselló, que s'han erigit per mèrits propis en els grans valedors de la historiografia i el col·leccionisme a les illes. Ja amb la perspectiva suficient com per a abordar el fenomen exlibrista des de la història o la història de l'art, no podem deixar d'esmentar el paper de Ysasi Alonso, notable estudiós de l'exlibrisme de qui incloem força bibliografia en aquest treball. Els seus treballs, sens dubte, han contribuït a valoritzar el paper de Mallorca dins l'exlibrisme català. Per la seva part, i ja des d'un enfoc més generalista (tant a nivell europeu com català), no podem obviar la figura del recentment desaparegut Francesc Orenes, qui tant des de la seva tasca des de l'ACE (1989-2004) com amb el seu llibre/tractat de caire generalista, amb incís inclòs i inevitable a l'exlibrisme català, ens ha lliurat una pedra angular per a futures generacions que vulguin aproximar-se al fet exlibrista en tota la seva riquesa i complexitat.

Un especial recordatori per al promotor principal d'aquest congrés balear de 2024 i president de la FISAE, en Marià Casas, que ha de servir per a deixar constància que l'exlibrisme segueix sent viu i un motor de creativitat, i als concursos addicionals que s'hi fan ens hi podem remetre. En general, podem dir que l'activitat exlibrista manté certa activitat —la flama és encesa— ja entrat aquest segle XXI, la qual cosa cal reviscolar en el possible. Aquest congrés de 2024 esdevé, doncs, una passa endavant per a la consolidació de l'activitat exlibrista a les illes.

Ja per acabar, agrair també des d'aquí a les diverses institucions i col·leccionistes d'ex-libris (col·lecció Marià Casas, Biblioteca Bartomeu March, Biblioteca de Catalunya, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, col·lecció de Mn. Joan Roig, col·lecció de la Llibreria Ripoll, col·lecció de la Biblioteca de Cultura Artesana, etc.) que ens han permès accedir als seus fons per a oferir aquesta breu panoràmica, aquest vol d'aucell, amb les possibles mancances que pugui tenir, però que ens fa ser optimistes pel que fa al futur i la salut de l'exlibrisme balear i català en aquest no ja tant nou segle.

BIBLIOGRAFIA

Si bé focalitzada en l'exlibrisme balear, no podem deixar d'incloure treballs tant de caire general com circumscrits a l'exlibrisme català i que han estat de referència obligada com diccionaris i repertoris d'artistes catalans,

valencians i balears i d'altres d'estrangers i que han ajudat a completar, en molts casos, les minses biografies que de molts d'ells disposàvem.

- *XXXV Congrés Internacional d'Exlibristes: Catalunya, 2014* (Tarragona: ACE, 2014).
- Alzamora Bauzà, Francesc J., *La biblioteca del primer convent dels Caputxins de Mallorca a partir de l'índex de 1719* (treball de final de màster UB 2019-2020).
- Angulo, Consuelo, Molina, Mª. Luisa, *Catálogo de Ex-libris de las Bibliotecas Españolas en la Biblioteca nacional*. (Madrid: Ministerio de Cultura, 1989).
- *Asociación de Exlibristas de Barcelona: circular para nuestros asociados* (Barcelona: AEB, 1951-1971).
- Bauçà i Barceló, Joan, «Marià Casas Hierro, gravador d'ex-libris i impulsor de l'exlibrisme a Catalunya». A: *EX-LIBRIS,* 2017,62, p. 2-20.
- Bénézit, Emmanuel, *Dictionnaire E. Bènèzit des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs*... (Saint-Ouen: Librairie Gründ, 1966).
- Benjamin W., Creus J., Zimmer J., *L'obra d'art a l'època de la seva reproductibilitat tècnica* (Girona: Edicions de la Ela Geminada, 2021).
- Bover Pujol, Jaume, «Ex-libris de biblioteques particulars de Mallorca». A: *El Mirall*, 1991, 40, p. 32-33.
- Bover Pujol, Jaume, «El col·leccionisme d'Ex-libris a Mallorca». A: *Col·lecciomania: La revista del col·leccionistes de les illes Balears*, 2005, 17, p. 32-33.
- Bover Pujol, Jaume, *Eròtica: el col·leccionisme de llibres eròtics*. A: *Col·lecciomania: La revista dels col·leccionistes de les illes Balears.* 2005, 18, p. 31-33.
- *Ex-libris: portaveu de l'Associació Catalana d'Exlibristes* (Barcelona: ACE, 1989-2004).
- *Ex-libris: Publicació d'història, teoria, col·leccionisme i tècnica de l'ex-libris* (Tarragona: ACE, 2004-).
- Casas Hierro, Mariano, *Los ex-libris. ¿Son manifestacions de la vanidad?* (Tarragona: Contratalla Art, 2006)
- Giralt-Miracle D., *Ex-libristes catalans: una selecció d'obra original dels més significatius ex-libristes catalans*. (Barcelona: Caixa de Barcelona; 1980).
- *La Neoxilografia catalana : exposició de l'Associació de Bibliòfils de Barcelona al Centre Català d'Artesania de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 20 de maig-26 de juny del 2004* (Barcelona: ABA, 2004).
- Illa Munné, M. del Carme, *Catàleg raonat dels ex-libris catalans de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona,* 2 v. (Barcelona: RABLL, 2007).
- Illa Munné, M. Del Carme, «Mn. Joan Roig i Montserrat, exlibrista». A: *EX-LIBRIS*, 2017, 62, p. 26-34.
- Kalaixnikov, Anatoli, *44 Ex-libris xilogràfics* (Campos: Antiquària ONXA, 1999).
- Miquel i Planas R (Ramon). *Los Ex libris y su actual florecimiento en España : con LXXIV ilustraciones reproduciendo ejemplares antiguos españoles y extranjeros y modernos de Triadó, Riquer, Diéguez, Cornet, Renart y otros*. (Barcelona: Tip. Salvat; 1905).

- Meissner G, Meissner G., *AllgemeinesKünstlerlexikon : die bildendenKünstler aller ZeitenundVölker* (SAUR: München, 1992-).
- Monreal, Lluís, «Unes petites obres d'art». A: [Revista] *Panorama*. Fundació La Caixa, desembre de 1997, p. 7.
- March, M., *Diccionario Ràfols de artistas contemporáneos de Cataluña y Baleares: pintura, dibujo, escultura, grabado, ilustración* ...(Barcelona: Diccionario Ràfols, 1985-1989).
- Montaner, P. de, «Les biblioteques Mallorquines del segle XVIII: una introducció al seu estudi». A: *Història de la ciència a les illes Balears,* v. III. p. 57-76. (Palma: Govern de les illes Balears, 2006).
- Orenes, Francesc, *Ex-libris: de la propietat dels llibres* (Tarragona: Arola, 2000).
- Pedrosa Gorgot, Inés, *Els ex-libris mallorquins en la Biblioteca del Palau de Peralada*. A: EX-LIBRIS, 2024, 77, p. 1-43.
- Perelló Paradela, Rafael, *José Costa Ferrer «Picarol» (1876-1971)* (Palma de Mallorca: s. n., 1980).
- Picornell, B., «Ex-libris modernistes al Gran Hotel». A: *Diari de Balears. Art i Cultura*, dimarts 3 de desembre de 1996, p. 2.
- Pons, Pere, «Sobre mi procedimiento, a todo color... técnicamente imperfecto». A: *Extampa*, 2013, 12, p. 1-4.
- *Pro ex-libris: revista* (Barcelona: [s.n.]; 1921).
- Ràfols J.-F., *Diccionario biográfico de artistas de Catalunya*, 3 v. (Barcelona: Editorial Millà, 1951).
- Triadó i Mayol J., Oliva V., *Revista ibérica de ex libris* (Barcelona: Manuel Conrotte [etc.), 1903).
- Ripoll Billón, M. A., *Exposición de Ex-libris. Museo de Mallorca. Diciembre-Enero, 1977-1978*.
- Ripoll Billón, M. A., *Los Ex-libris Cervantinos de Carlos Puntis Nebot* (Palma: Ediciones de la Libreria Ripoll, 2005).
- Riquer, Alexandre de, *Catálogo de ex-libris: colección de dibujos originales de ex-libris* (Palma de Mallorca: Libros Ereso. [195?]).
- Riquer Palau, Josep Mª., *Els ex-libris i l'Exlibrisme*, 2 v. (Barcelona: Editorial Millà, 1952).
- Roig i Montserrat, Joan. *Els ex-libris i l'exlibrisme* (Campos: Centre cultural, 2012).
- Roig i Montserrat, Joan, *Ex-libirs pobletans* (Publicacions Abadia de Poblet, 2013).
- Roig i Montserrat, Joan, «Ramon Llull en els ex-libris». A: *EX-LIBRIS*, 2017, 62, p. 21-25.
- Rosselló-Bordoy, Guillem, *Exposición de Ex-libris de la colección de Manuel Antonio Ripoll Billon. Museo de Mallorca. Del 22 de Diciembre [de 1977] al 12 de Enero de 1978* (Palma de Mallorca: Pedro Ripoll Palau, 1977).
- Soler Àvila, Xavier, *Alexandre de Riquer a la Biblioteca de Catalunya en el centenari de la seva mort*. A: EX-LIBRIS, 2020, 68, p. 6-14.

- Trenc Ballester, Eliseu, *Les Arts gràfiques de l'època modernista a Barcelona* (Barcelona: Gremi d'Indústries Gràfiques, 1977).
- Trenc, Eliseu, Yates, A., 1988. *Alexandre de Riquer 1856-1920 : the British connection in Catalan modernisme* (Sheffield: The Anglo-Catalan Society, 1988).
- Triadó, J., Oliva, V., *Revista ibérica de ex libris* (Barcelona: Manuel Conrotte [etc.], 1903-1906).
- Valderrama Esparza, José Miguel, *Pere Pons*. A: *Contemporary International Ex-libris Artists* (Braga: s. n., s. a.) p. 133-134.
- Yebra, Joan-Lluís, *Ex-libris modernistes* (Barcelona: Fundació la Caixa, 1996).
- Yebra, Joan-Lluís, «Algunes observacions sobre els ex-libris d'Alexandre de Riquer». A: *EX-LIBRIS*, 2020, 68, p. 17-29.
- Yebra, Joan-Lluís, «Ex-libris d'Homenatge a Walter Benjamin». A: *EX-LIBRIS*, 2022, 71, p. 1-10.
- Ysasi, Alejandro, «Pere Quetgles Ferrer, "Xam" (1915-2001): artista d'ex-libris». A: *EX-LIBRIS*, 2004, 30, p. 13-17.
- Ysasi, Alejandro, «Puntis Nebot, Carlos». A: *Extampa,* 2007, 8, 57-63.
- Ysasi, Alejandro, «Los ex-libris de Jaume Bover». A: *Extampa,* 2013, 12, 14-19.
- Ysasi, Alejandro, «Quetglas i Ferrer, (Xam) (1915-2001)». A: *Ex-libris i ex-libristes*; *La xilografia i els ex-libris. XXXV Congrés Internacional d'exlibristes.* (Tarragona, 2014).
- Ysasi, Alejandro, *La obra gràfica de Pedro Quetglas «Xam» (1915-2001): La riqueza de un patrimonio,* 2014 (tesi doctoral).
- Ysasi, Alejandro, *Xam i l'exlibrisme* (Palma: Ajuntament de Palma, 2015).

EX-LIBRIS MANUSCRITS

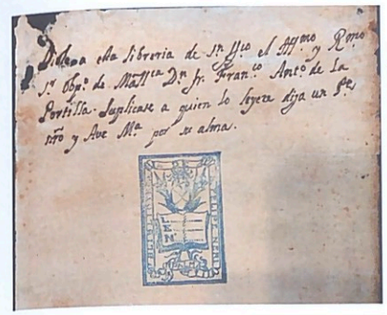

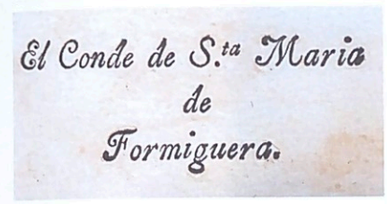

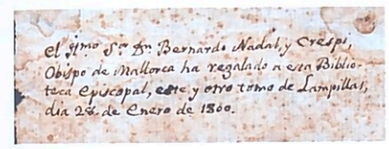

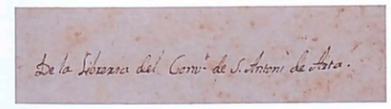

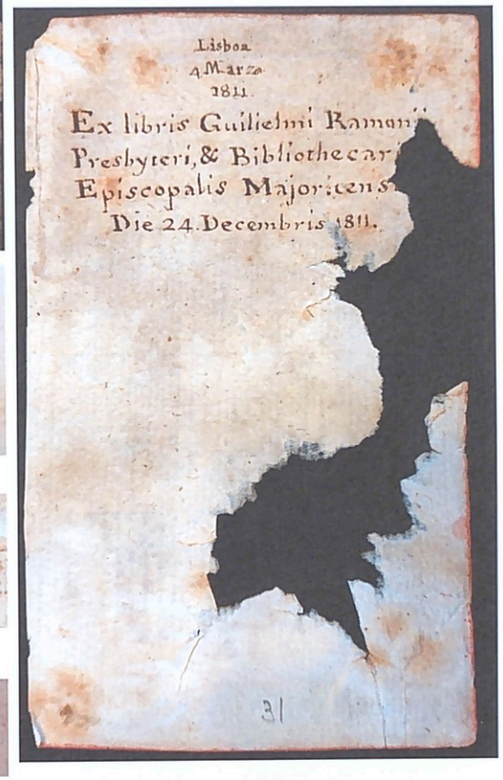

EX-LIBRIS HERÀLDICS

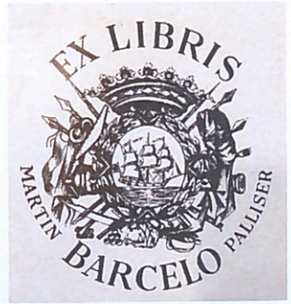

Ubre-dantoni-erna
nara-demolma-sraur

Son Torrella.

VNIVERSITAS

EX BIBLIOTHECA
LVDOVICI DESPVIG.ri COTONER
Episcopi Maioricensis

IMPRENTA LIBRERIA
GVASP
CASA FVNDADA EN 1579

EX LI≈
BRIS
FAVSTO MORELL Y TACON

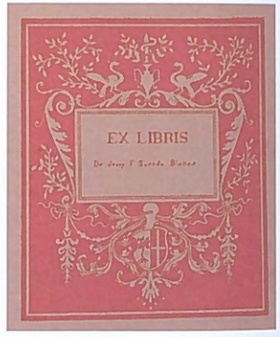
EX LIBRIS

Xim G. de Torrella i Villalonga

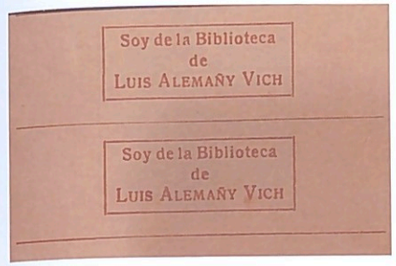
Soy de la Biblioteca
de
Luis Alemañy Vich
Soy de la Biblioteca
de
Luis Alemañy Vich

ES DE
D. Antonio Furió.

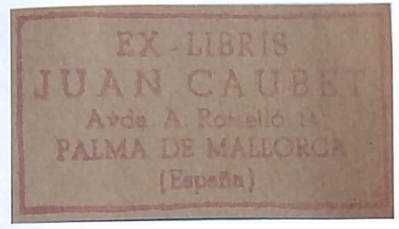
EX-LIBRIS
JUAN CAUBET
Avda A. Rosselló 14
PALMA DE MALLORCA
(España)

EX LIBRIS
ILDEPHONSI RULLAN
PRESBYTERI

FAUSTO MORELL.

Es de D.
ANTONIO FURIÓ.

Joaquin Maria Bover
de Rossello.

Es de D.
Juaquin Bover.

BIBLIOTECA VILLALONGA ESCALADA
EXLIBRIS
CIUTAT DE MALLORCA

G. ROSSELLÓ BORDOY
Balmes, 14
Palma de Mallorca (España)

COLEGIO DE MONTESION
IHS
PALMA DE MALLORCA

ARTISTES D'EX-LIBRIS DE LES ILLES BALEARS PER A TITULARS ILLENCS

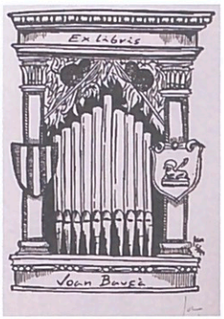

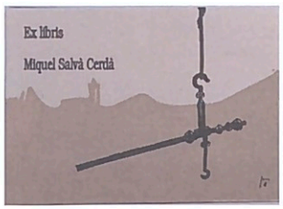

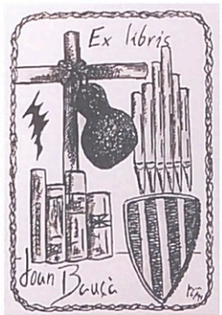

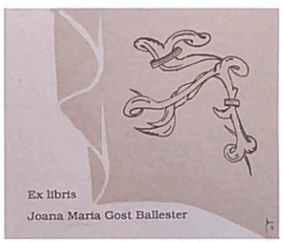

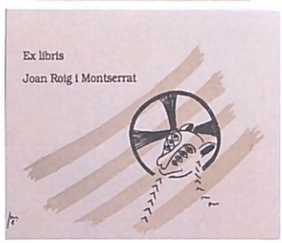

Artigues Roig, Joan (Campos, 1970). Decorador

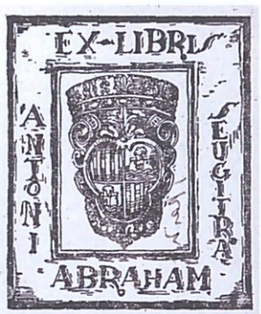

Abraham Artigues, Antoni (Palma)

Barceló, Andreu «Xisco» (Mallorca)

Bordoy Sansó de Rosselló, Margalida (Palma, 1903-1993). Mestre

Bover, Miquel (Sarracó, Mallorca).

Busquets Servera, Sebastià Bússer (Palma, 1915 - Santanyí, 2000)

Clar, Tina (Palma) Dibuixant.

Cerdà Valenzuela. Pere (Palma, 1912-Sóller, 1990) Mestre

Compte Porta, Ramon (Palma, 1909). Astrònom

Colom Ferrà, Guillem (Sóller, 1890-1079) Escriptor.

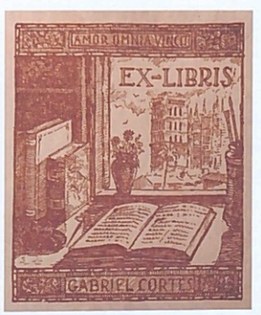

Cortés Cortés, Gabriel (Palma, 1903-1967). Advocat, escriptor, pintor

Costa Ferrer, Josep «Picarol» (Eivissa, 1876-Palma, 1971. Dibuixant, caricaturista, galerista

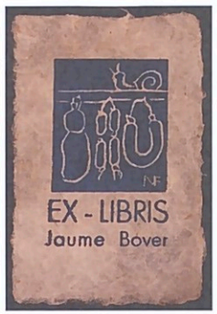

Ferrer, Nina (Mallorca). Dibuixant, gravadora

Forteza Piña, Guillem (Palma, 1892-1943). Polític, arquitecte, urbanista, escriptor.

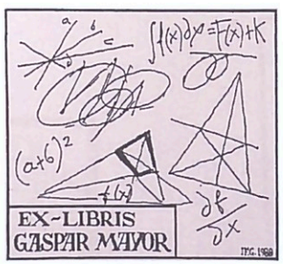

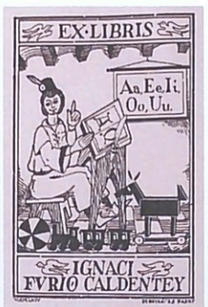

Furió Gayà, Ignasi (Palma, 1901-1997). Dibuixant, aquarel•lista, cartellista, professor

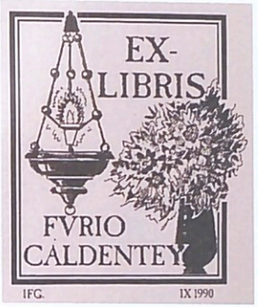

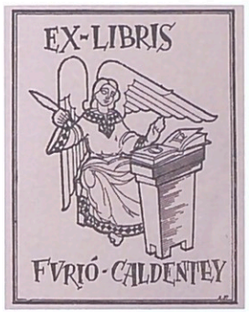

Furió Gayà, Ignasi (Palma, 1901-1997). Dibuixant, aquarel•lista, cartellista, professor

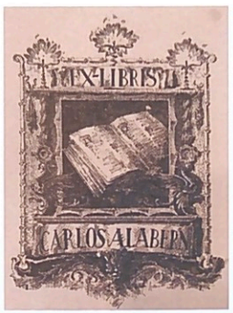

Furió Kops, Ignasi (Palma, 1864-1956). Pintor, professor, historiador

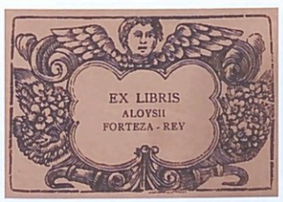

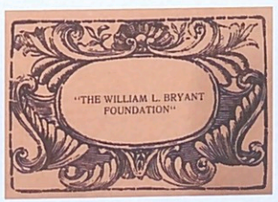

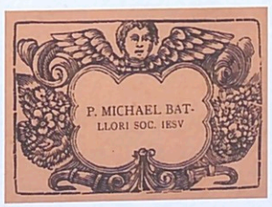

Guasp, Impremta (Matrius reutilitzades)

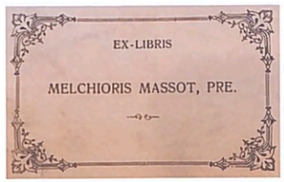

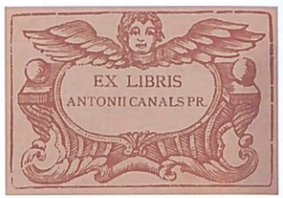

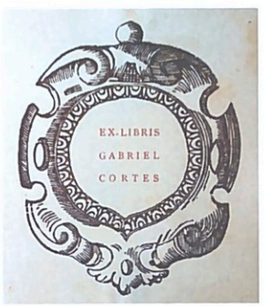

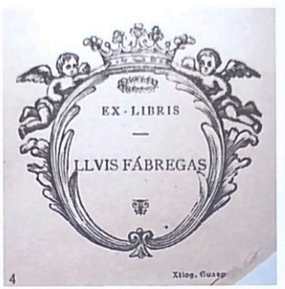

Guasp, Impremta (Matrius reutilitzades)

Hernández Sanz, Francesc (Maó, 1863-1949). Dibuixant, il·lustrador

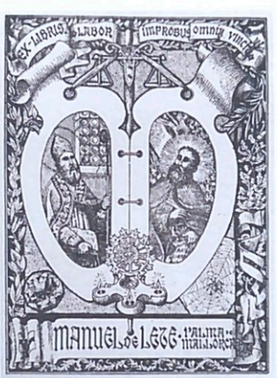

Jiménez Vidal, Antoni (Palma 1888-1972).

Juncosa Avarez de Sotomayor (Palma, 1959). Pintor, gravador.

Leon Fernandez-Coca, Francisco (Maó)

Lladó Ayarte, Miquel (Campos, 1936-2000). Eclesiàstic, dibuixant, pintor

Martí Company, Miquel (BInissalem, 1950) Pintor, gravador

Maimó Vadell, Joan (Felanitx, 1921- Palma, 2002). Escultor, dibuixant, pintor,ceramista, escriptor

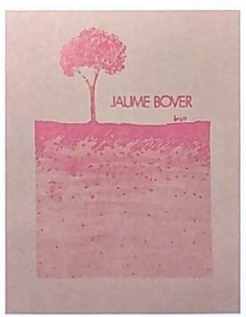

Manresa Martorell, Joan (Felanitx, 1942). Poeta, pintor, dibuixant.

Mas Roig, Antoni (Campos, 1953). Pintor.

Mas, Benet (Palma — Santa Maria del Camí). Ceramista, gravador.

Maura Muntaner (Palma 1844-Madrid, 1926) Gravador, pintor.

Natta Ponseti, Josep (Maó)

Palau Camps, Josep Maria (Palma, 1914-1996). Escriptor

Palmer, Antoni. Dibuixant. (Mallorca).

Pinya Bonnin, Josep (Palma, 1935). Galerista.

Pons Pastor, Antoni (Palma, 1888-1976). Eclesiàstic, historiador

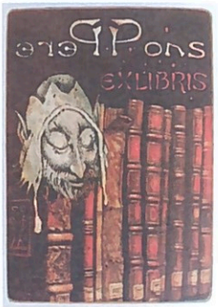

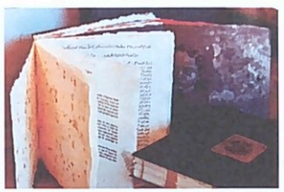

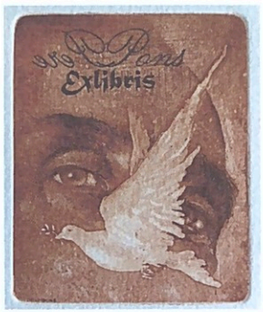

Pons Pons, Pere (Alaior, Menorca). Gravador, professor

Ponç Fullana, Andreu (Santanyí, 1948). Pintor.

Pujol Coll, Julià (Palma)

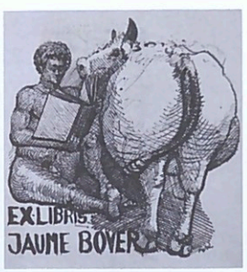

Pujol, Adrià (Mallorca - Veneçuela)

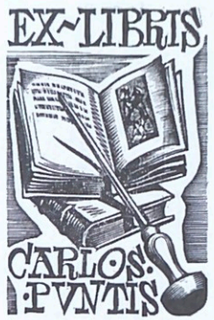

Puntis Nebot, Carles (Palma, 1912-2001) Gravador, pintor

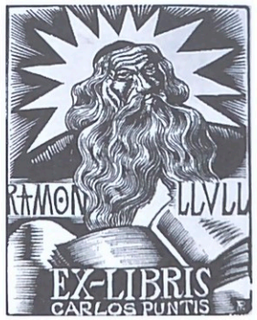

Puntis Nebot, Carles (Palma, 1912-2001) Gravador, pintor

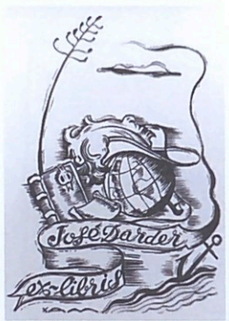

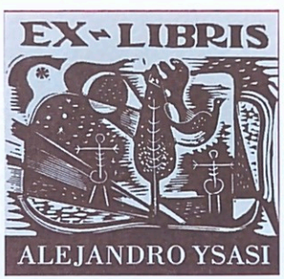

Quetglas Nebot, Pere «Xam» (Palma, 1915-2001) Gravador, pintor. il·lustrador

Quetglas Nebot, Pere «Xam» (Palma, 1915-2001) Gravador, pintor. il·lustrador

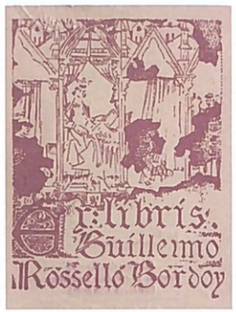

Rosselló Gil, Francesc (Agramunt, 1896 Palma, 1993). Mestre, tipògraf

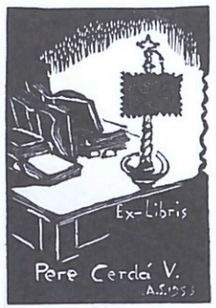

Sagristà Vicens, Antoni. (Sóller). Delineant

Sabater Pau. (Mallorca)

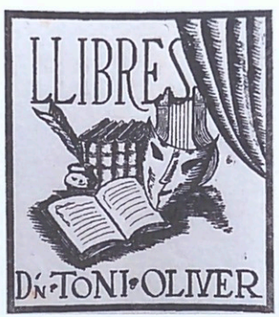

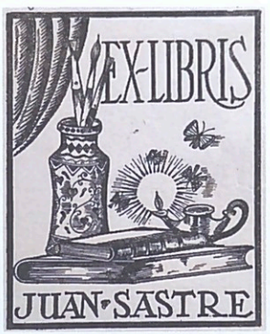

Sastre, Joan (Mallorca)

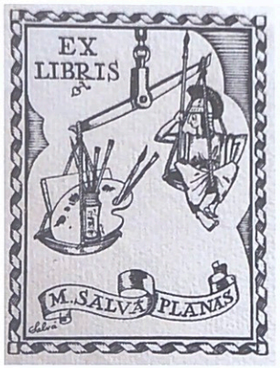

Salvà Planas, M. (Mallorca)

Sancho Comas, Antoni (Sitges, 1922-Manacor, 1988). Dibuixant.

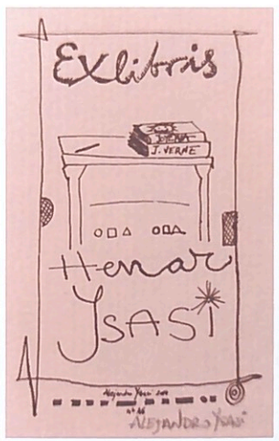

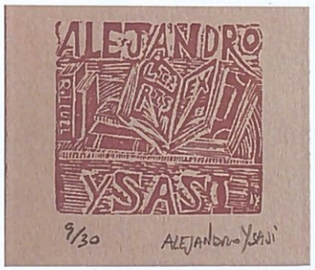

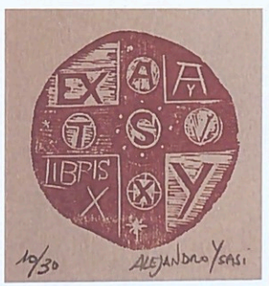

Ysasi Alonso, Alejandro (Palma, 1979). Historiador d' art, col•leccionista d'exlibris, estudiós exlibrisme

EX-LIBRIS D'AUTOR DESCONEGUT

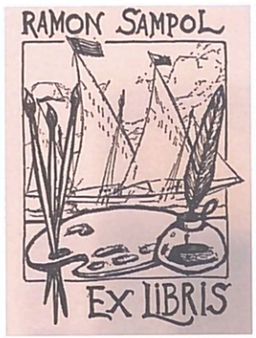

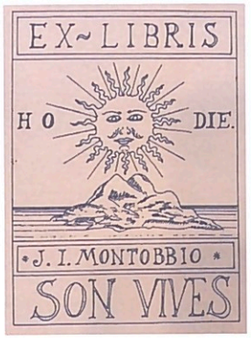

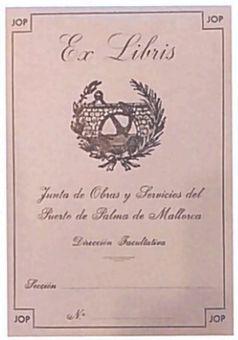

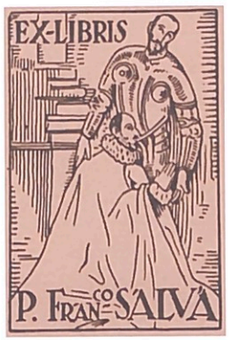

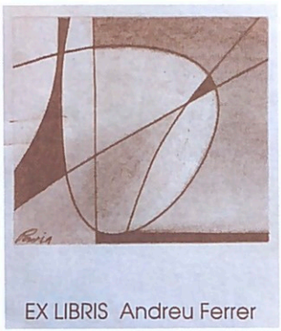

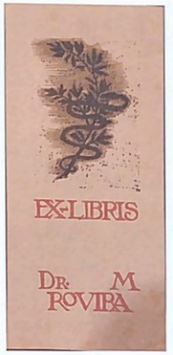

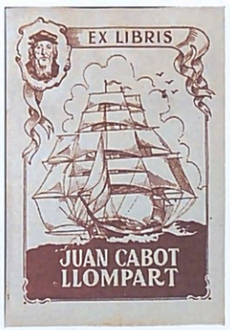

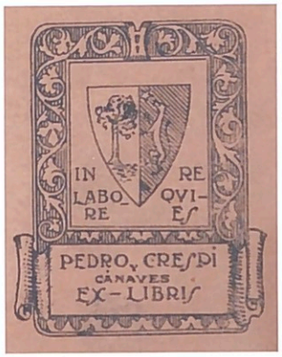

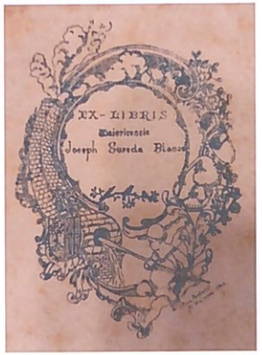

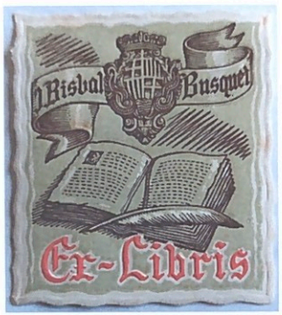

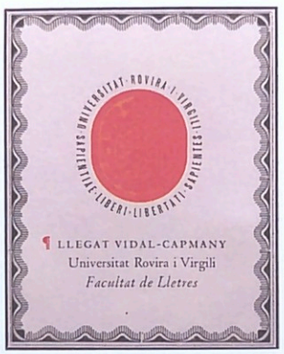

EXLIBRISTES FORANS PER A TITULARS ILLENCS

A) ARTISTES CATALANS I DE LA RESTA DE L'ESTAT

Alpresa del Rio, Frank (Sevilla, 1900 — Barcelona, 1970). Dibuixant, gravador

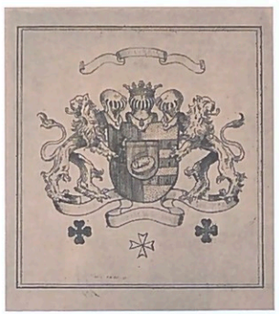

Beltran Fornés. Vicente (Sueca. 1896-1963). Gravador

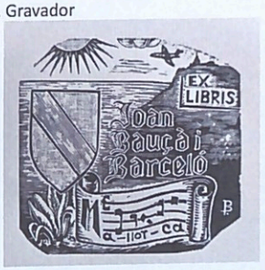

Boqué Vaquer, Joan (Montroig del Camp, 1927). Cistercenc de Poblet, gravador

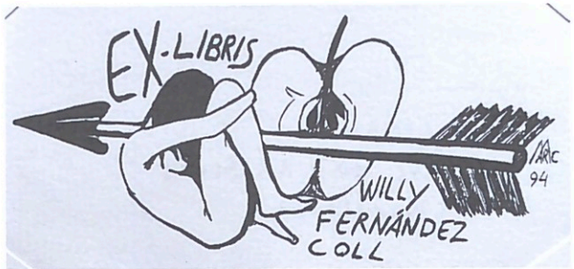

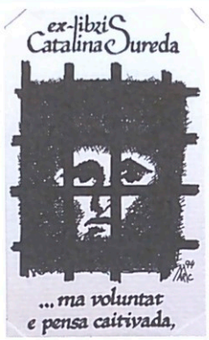

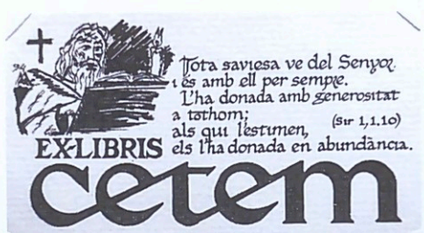

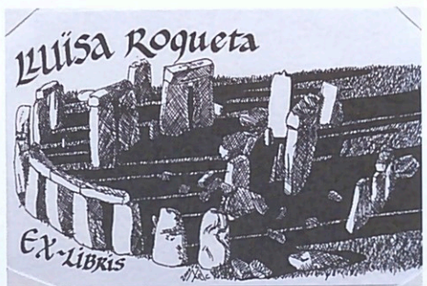

Boix Aragonés, Marc. (1974). Mestre, dibuixant. Palamós

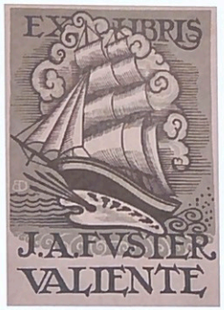

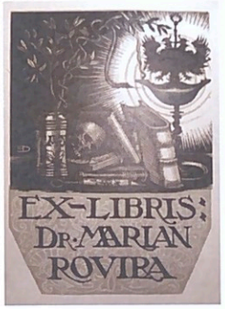

Bracons Sunyer, Lluís (Manlleu, 1892 — París, 1961) -Duplessis (París)

Brunet Fonoll, Llorenç (Badalona, 1873-1939). Pintor, dibuixant, humorista.

Carbajales Ferreiro, Yolanda (Vigo).

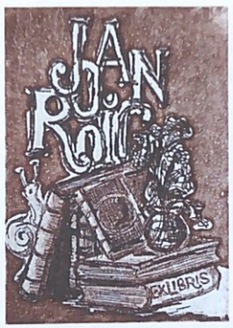

Casas Hierro, Marià (Flix, 1941). Galerista, gravador, professor. Tarragona

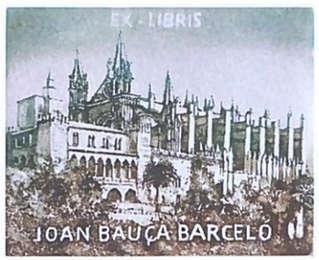

Casas Hierro, Marià (Flix, 1941). Galerista, gravador, professor. Tarragona

Costa Gramunt, Teresa (Barcelona, 1951). Dibuixant, gravadora, escriptora. Vilanova i la Geltrú

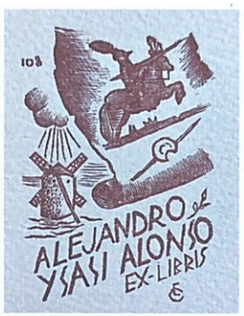

Clusellas Albertí, Enric (Barcelona 1914-2014). Dibuixant, gravador, escultor, decorador

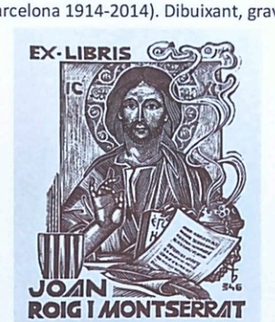

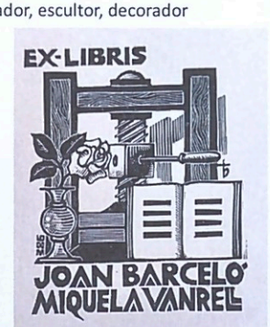

Diví Coll, Oriol M. (Esplugues de Llobregat, 1924 — Montserrat, 2013).Xilògraf

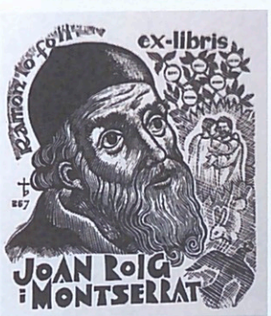

Diví Coll, Oriol M. (Esplugues de Llobregat, 1924 — Montserrat, 2013).Xilògraf

Figuerola Rubio, Maria (Barcelona 1923-1999). Dibuixant, gravadora

Gual Gallofré, Josep. (Torredembarra, 1926-2015). Professor i xilògraf

Gual de Sojo, Josep Maria (Barcelona, 1905-1987). Pintor, ceramista, xilògraf

Martínez. Artista

Maréchal Bissey, François (Evreux, 1938 - Madrid, 2012). Pintor, gravador

Mas Balaguer, Sergi (Barcelona, 1930). Escultor, dibuixant, ceramista, gravador, pintor. Andorra

Mauri Pallarés, Frederic (Tortosa, 1940-2019). Pintor, dibuixant

Mauri Pallarés, Frederic (Tortosa, 1940-2019). Pintor, dibuixant

Mollà Rivert, Xavier (Ontinyent, 1962). Fotògraf

Vidal Molné, Ignasi (Barcelona, 1904-Niça, 1988). Dibuixant, pintor

Ollé Pinell, Antoni (Barcelona, 1897-1981)

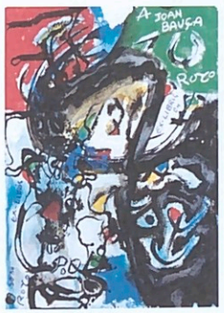

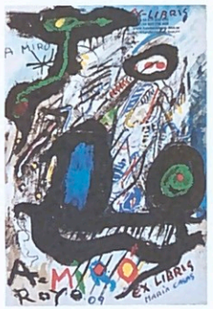

Royo, Josep (Barcelona, 1945) Artista tèxtil, pintor

Rovia Bordàs, Antoni (Barcelona, 1917-2004) Dibuixant, pintor

Serra Gibert, Jaune (Vilassar de Dalt, 1834-1877)

Subirach Sitjar, Josep Maria (Barcelona, 1927 - 2014). Arquitecte, escultor

B) ARTISTES ESTRANGERS

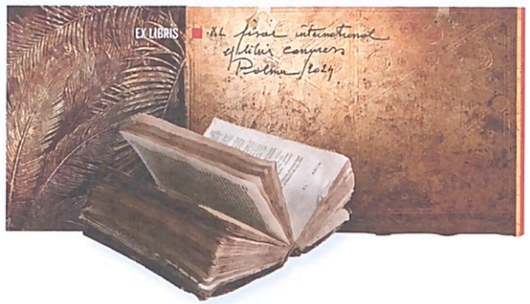

Baeyens, Martin R. (Bèlgica, 1943). Artista gràfic, dissenyador

Buxaib, Ferryat (Marroc). Artista gràfic

Hlodec, Elena (1972, França). Gravadora

Kalaixnikov, Anatoli. (Moscou, 1930-2007). Xilògraf

Kirnitskij, Sergei. (Vinitsa, 1974) Gravador. Odessa

Martinescu, Màrius (1965, França). gravador

Muñoz, Cristina Gladys (Argentina)

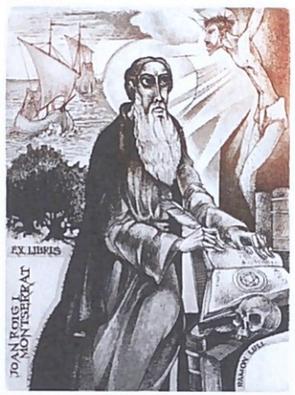

Pauwels, Edwin (Països Baixos, 1934). Gravador. Hasselt

Stroganov, Leonid (Sant Petersburg, 1979) gravador

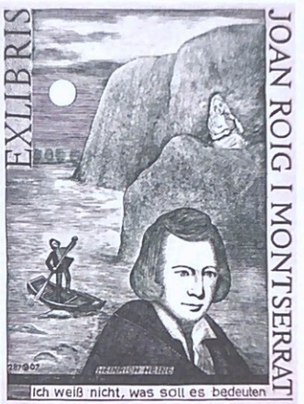

Volkamer, Oswin (Helmsgrün, 1930) Gravador

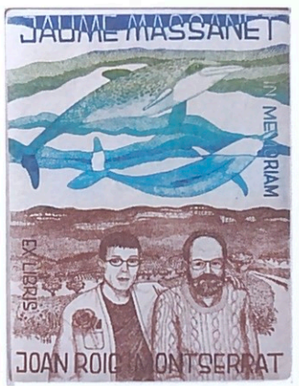

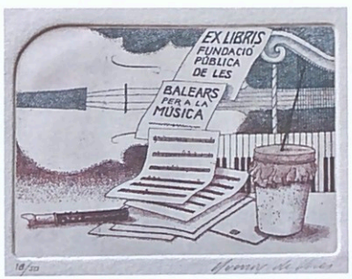

Vries, Yvonne de, Amsterdam (1952-2004). Gravadora

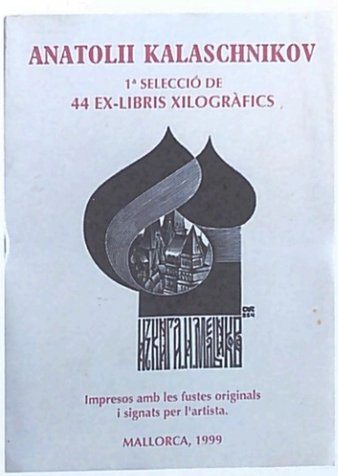

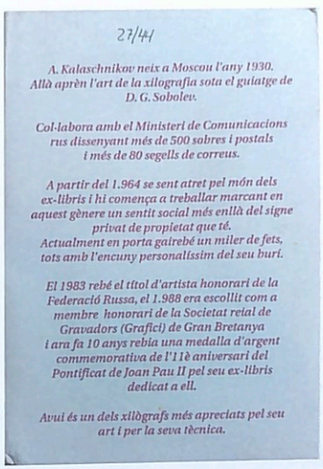

International Federation of Ex-Libris Societies (FISAE)

Associació Catalana d'Exlibristes

Contratalla

ART